

কলিতা জাতিৰ ইতিবৃত্ত

ডঃ বানীকান্ত কাকতি

পাতনি

এই খন্দীয়া পুঁথিখনি এটি বচনা মাথোন। বচনাৰ পাতনি নহ'লেও হয়। কিন্তু বচনা অকাশ
কৰিব লাগিলে আহুমঙ্গিক বিষয়ত শহায় কৰ্ণেতাসকলৰ শলাগ নল'লে প্ৰত্যবায় ঘটে। সেই
ছেগতে লগতে এবেগতৌয়া পাতনি এখনি জুবি দিয়া হ'ল।

বৰ্তমান জাতি-চৈতন্য দিনত কোনোৱা জাতিৰ আতি-গুৰিৰ সন্ধান কৰিলে সেই সকানৰ ওপৰত
সহজেই নিন্দা-স্তুতিৰ ছাঁ এটি পৰিবৰ আশঙ্কা থাকে। এই অবদাব উদ্দেশ্য কোনো জাতিৰ প্ৰতি
নিলঃ-স্তুতি নহয়। অসমৰ কলিতা এটি কৌতুহল জগোৱা জাতি। পুৰাখ, স্মৃতি আদিব সঙ্গৰ বা
হৃত্যুলক কোনো জাতিৰ ভালিকাতেই ইয়াৰ নাম নাই। কেৱল পৌৰাণিক উপাখ্যান এটিৰ লগত
আওপাক খোৱা ক্ষত্ৰিয় জাতি এটি বুলি বছকালৰ পৰা প্ৰবাদ এটি ওপন্তি ফুবিবে। কলিতা জাতি
ভাৰতৰ আন আন প্ৰদেশতো আছে। সকলো কলিতাৰ মাজত প্ৰচলিত কিঞ্চন্তীবোৰ গোটা খুৱাই
পুৰণি অসমীয়া, ইংৰাজী, পালি, সংস্কৃত আদি ভাষাত উলিখিত তথ্যবোৰৰ লগত থাপ খুৱাই আধুনিক
বৈজ্ঞানিক প্ৰণালীৰে সকলোবোৰ উক্কিয়েই সামঞ্জস্য এটি দেখুওৱা হৈছে। যিবোৰ মূল পুঁথিপৰ্বা
উপনাম সংগ্ৰহ কৰা হৈছে সেইবোৰ খুঁটি-নাটি নিৰ্দেশ [বৰ্কনাৰ] ভিতৰত দিয়া হৈছে। সহজতে
নোপোৱা ইংৰাজী পুঁথিৰ মূল উক্কিবোৰ ওপৰফিত বেলেগে মূল ভাষাতেই উদ্বৃত্ত কৰি দিয়া হৈছে।

মূল সিদ্ধান্ত এইটো প্ৰতিগ্ৰহ কৰা হৈছে যে বঙ্গলা আদি দেশৰ বৈত, কাৰ্যহ আদিব দৰে
অসমৰ কলিতা এটি বৃত্যুলক জাতি নহয়। এইটি Clan, ইয়াক সংস্কৃতত “কুল” আৰু অসমীয়াত
“ফৈদে” বুলিব পাৰি। কলিতা পুৰণি উত্তৰ ভাৰতৰ স্বৰূহৎ ক্ষত্ৰিয় জাতিৰ এটি সক কৈদে।

বৰ্তমান কাকতৰ দুৰ্ল্যতাৰ দিনত কিতাপ ছপোৱা মৰ-সাহ বা অতি উৎসাহৰ কাম। কিন্তু
তাৰ দায়িত্ব বৰপেটাৰ সকলো উমেছতৌয়া কামৰ আগ-বৰ্ষা ত্ৰীৰাম ব্ৰহ্মলী দাসে (বৰপেটা কলিতা
মূক সংবৰ ভৰফৰ পৰা) উপযাচি লৈছে। তাৰ বাবে তেওঁ আৰু তেওঁৰ সংঘলৈ শলাগ।
ছপাখনাৰ লগত সকলো বিষয়তে মধ্যস্থতা কৰিছে কটন কলেজৰ অসমীয়া সহিত্য বিভাগৰ প্ৰধান
অধ্যাপক ত্ৰীৰাম বিৰিক্ৰিমাৰ বৰুৱা এম. এ., বি. এল. দেৱে। শ্ৰেষ্ঠ প্ৰকথন চোৱাত বাজে
ছপাখনাৰ লগত বৰুৱাদেৱে কোনো কাম মোৱে এবা নাই। বৰুৱাদেৱৰ শলাগ আৰু কি লম,
আৰব্য উপগ্ৰামসৰ সিঙ্গৰাদ নাৱৰীয়াৰ কাকত বৃঢ়া এটি উষ্টি নমমাৰ দৰে মোৰ পাতনিৰ কাকত
বৰুৱাদেৱ সৰ্বদায় বিৰাজমান থাকিব বুলি কামনা কৰিছোঁ।

কটন কলেজ।

তুৰাহটী।

৮১৮।৮৩

ত্ৰীৰামীকান্ত কাকতি

প্রথম অধ্যায়

ঐতিহ্য আৰু বুৰঞ্জীত

কলিতা শব্দৰ ক্ষেত্ৰে :

বেলেগ ঠাইত, বেলেগ সময়ত, বেলেগ মাহুহৰ মুখত উচ্চাৰণ ভেদে কলিতা শব্দৰ নামাম ব্যৱস্থাৰ হৈছে ; যেনে—কলিতা, কোলিতা, কুলিতা, কোলতা, কুলতা। অসম দেশৰ উজনী অঞ্চলত ঘাইকে কলিতা কপ আৰু নামনি অঞ্চলত ঘাইকে কোলিতা, কলতা কপ ব্যৱহৃত হয়। নামনি অসমত লিখা দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ গুৰুচৰিতত কোলিতা কপ আছে—

বৈৰৰ্ত্ত কোলিতা কোচ ব্রাহ্মণ সমষ্টি ।

একেজনে থাই দ্রুত ঢিঢ়ি কল হত ॥

উজনী অঞ্চলত লিখা কথা গুৰুচৰিত আৰু বুৰঞ্জীত কলিতা কপ আছে। বৰ্তমান উৰিয়া প্ৰদেশৰ অস্তৰ্ণিত সম্বলপুৰ, মোনাইগৰ, আদি ঠাইৰ কলিতাসকলৰ মাজত কোলিতা, কোলতা, কুলতা, কুলিতা কপ ব্যৱহৃত হয়। কলিতা শব্দৰ বেলেগ বেলেগ কপৰ বিষয় তলত আলোচনা কৰা হৈছে ॥। (ছেদ ৩৭)।

পশ্চিমৰ কলিতা-পশ্চিমত :

কলিতা জাতিৰ মাহুহ অসমৰ চাবেক অধিবাসী নহয়। ব্রাহ্মণসকলৰ দৰে তেওঁলোকো পশ্চিমৰ যিথিলা, কনোজ আদি ঠাইবপৰা আহিছিল। অসম ছৰকাৰৰ বুৰঞ্জী-বিভাগৰপৰা প্ৰকাশিত হোৱা “কামকপৰ বুৰঞ্জী”ত পশ্চিম দেশৰপৰা অহা কলিতা-পশ্চিমত উল্লেখ আছে। পূৰণি কামকপৰ বাজ-পাৰম্পৰা প্ৰসঙ্গত এইদৰে আছেঃ—

“এই চাৰি পৃষ্ঠাৰ বাজা প্ৰথমে জৰুৰ পুত্ৰ মৈবঙ্গ দানব, তান পুত্ৰ হতকাম্যব, তান পুত্ৰ সমৰাহুৰ, তান পুত্ৰ বজ্জেৰুৰ। তাৰ পাচে ডিনবংশী নৰকাশুৰ, তান পুত্ৰ ভগদত্ত, তান পুত্ৰ ধৰ্মপাল, তান পুত্ৰ কৰ্মপাল, তান পুত্ৰ পৃথীপাল, তান পুত্ৰ স্বৰাহুৰ। বাজ্যক অনীতি-অচানক কৰে যেন কামাখ্যাই ক্রোধ হৈ কৈসালক খেদাইলেক ।

“পাচে গৌৰৰ পথা ধৰ্মপাল নামে ক্ষেত্ৰিয় বাজা হল আহি। গোদন্ত পৰ্বতত পাট কৰি বাজা হৈ গৌৰৰ, কনোজৰ, মন্দাৰতলাৰ, জহই-সাহানৰ, তিহুতৰ, বাৰকাৰাৰ, এই ছয় ঠাইৰ ব্রাহ্মণ, কাৰাহু, কলিতা আৰি পশ্চিমত সভা কৰি বাজাই কৰে। (কামকপৰ বুৰঞ্জী পৃঃ ১)।

এই উক্ত বাক্যাবলীত উল্লিখিত গৌবর ধর্মপাল বঙ্গ-বিহারৰ প্রসিদ্ধ পালবংশী বৌদ্ধমতাবলম্বী বজা। গৌবর পালবংশী বজাসকলে আৰঃ ৬৩০-১১৯৭ শতাব্দীৰ ভিতৰত বাজুহ কৰে। পালবংশৰ প্ৰথম বজা গোপাল প্ৰজাসকলৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত হৈছিল। ধর্মপাল সেই বৎশতেই দ্বিতীয় বজা। তেওঁৰ বাজুহ আৰম্ভ হয় আৰঃ ৮০০ শতাব্দীৰ পৰা। তেওঁ অসম জয় কৰিবলৈ আহা নাছিল। পালবংশৰ তৃতীয় বজা দেবপালৰ সেনাপতি লাউসেন বা লৱসেনে অসম জয় কৰে থং নবম শতাব্দীত। সেই বৎশতেই বামপাল (থং: ১০৮৪-১১৩০) নামে প্ৰতাপী বজাৰ পুত্ৰ কুমাৰ পাল বজাই পূৰণি কামৰূপ বা অসম বাজুৰ শাসনভাৰ তেওঁৰ মন্ত্ৰী বৈছনোৱৰ হাতত সমৰ্পণ কৰে (V. A. Smith : *The Early History of India*, pp. 413-414)। বৈচৰণ গৰ এতিয়াও কামৰূপত প্ৰসিদ্ধ।

এই পালবংশী বজাসকল মন্ত্ৰণালী বৌদ্ধ আছিল আৰু তেওঁলোকৰ দিনত বৌদ্ধধৰ্মৰ পুনৰ অভূত্থান হৈছিল। ধর্মপাল বজাই বিহারত বিজেমশিলা নামে বিহার (বিষ্ণবিটালয়) স্থাপন কৰে।

উক্ত বাক্যাবলীৰ গৌৰ, কলোজ আৰু তিছত প্ৰসিদ্ধ ঠাই আৰু সেইবোৰ নাম সকলোৱে জানে। বাৰকা (বৰক)ত বৰুৱদেৱৰ ৭৯ বছৰ বয়সত তেওঁৰ প্ৰধান শিষ্য শাৰীপুত্ৰৰ নিৰ্বাণ ঘটে। মন্দাৰতলা বা মন্দাৰগিৰি ভাগলপুৰ জিলাৰ অসৰ্গত এখন ঠাই। ইয়াত বৌদ্ধমনিৰ আছিল। জৰইসাহানৰ পৰিহিতি ঠিৰাং হোৱা নাই। গোদস্ত পৰ্বত উত্তৰ গুৱাহাটীৰ অশক্তাস্ত পৰ্বতৰ উত্তৰত থকা সত্ত পাহার এখনি ॥২॥

কামৰূপৰ বৰঞ্জীমতে কলিতা-পশ্চিমসকল পশ্চিমৰ বিহার, যুক্তপ্ৰদেশ আদিবিপৰা আছিল। কিমদন্তীয়েও পশ্চিমৰপৰা কলিতাসকল আহা মতকেই সমৰ্থন কৰে। ত্ৰীশৰঞ্চল গোৱামীয়ে এটি ইৰাবৰ্জী প্ৰবন্ধত কামৰূপৰ কলিতাসকলৰ মাজত প্ৰচলিত কিমদন্তী এটিৰ উল্লেখ কৰি কৈছে যে “কলিতাসকল এসয়ত এটি প্ৰতাপী জাতি আছিল আৰু হিমালয়ৰ দাতিত বাজুহ কৰিবলৈ যে কলিতাসকল এসয়ত এটি প্ৰতাপী জাতি আছিল আৰু হিমালয়ৰ দাতিত বাজুহ কৰিবলৈ। এইদেশ এ-চেঙ্গীয়া আৰু কুলা-কণীয়া জাতিহুটিৰ বাজুৰ আন পাৰে। এতিয়াও এনেকুৰা ছই-এজন বৰ্চা-বেশ মাঝুহ পোৱা যায় যিসকলে বিখ্যাস কৰে” যে কলিতা বাজু এখন এতিয়াও আছে আৰু সময়ত কলিতা বজাই সমস্ত কামৰূপতেই বাজুহ কৰিব”। (S. C. Goswami : *The Kalitas of Kamarupa* : J. A. R. S. Vol. I, No. 3, p. 69). গোৱামীৰ সংগ্ৰহীত ঐতিহাস কলিতা-দেশ বৰ্তমান অসমৰ পূৰ্ব-পশ্চিম আদি ক্ৰোন দিশত তাৰ উল্লেখ নাই। কিন্তু এ-চেঙ্গীয়া আৰু কুলা-কণীয়া জাতিৰ উল্লেখৰপৰা প্ৰমাণ হয় যে এই কলিতাদেশ অসমৰ পশ্চিম দিশত। মাৰ্কণ্ডেয়-পুৰাণত এ-চেঙ্গীয়া (একপাদ) আৰু কুলা-কণীয়া (শূৰ্পকৰ্ণ) জাতিৰ উল্লেখ আছে (চোৱা ছেদ ৩৫)।

কলৰ তলাৰ কলিতা :

এই ঐতিহ্য প্ৰসঙ্গতে একাকি বচন মনত বাখিবলগীয়া। কামৰূপৰ কলিতাসকলক লছয় কৰি

কলিতা জাতিৰ ইতিহাস

অইন জাতিৰ মাঝুহে ধেমেলীয়া নিন্দা বচন এফাফি ব্যবহাৰ কৰে—“কলৰ তলৰ কলিতা”। এই

বচন ফাকিৰ তাৎপৰ্য পিছত আলোচনা কৰা হৈছে ॥৪॥ (ছেদ ২৩)।

কলিতা কলিতা

পূৰ্ব-অসমৰ কলিতাদেশ ॥

পূৰ্বণি সাচিপতীয়া কথা-গুৰু-চৰিত পুঁথি এখনত প্ৰসিদ্ধ সন্ত ভবানীপুৰীয়া-গোপাল আতাৰ

ৰংশাৱলী নিৰ্য কৰোঁতে কলিতা দেশৰ উল্লেখ আছে। বাক্যাৱলী তলত উক্ত কৰি দিয়া হৈল।

“এতিয়া ভুবিপূৰ-আতাৰ চৰিত্। আতাৰ-আদি কলিতাদেশত। কলা কলিতাৰ শহ-বুলিছিল।

চেকখাম-হাট-জিমে গ্ৰামে। তামে পুত্ৰ বামুদেৱ। তামে পুত্ৰ হিবিদেৱ। তামে

নন্দন চেতনিবি। তামে তলই শঙ্কুৰূপ। তামে পুত্ৰ নবদেৱ। তামে বেটা কামদেৱ। স্মৰাত্

চলিল। বৈমাত্ রিহালে নবদেৱে সত্য। নামে হৰি বৰকলিতা গৃহৰ। ভাস্তু আতা গড়ে থিতি,

আহিনত পিত চলিল। ক্ৰিয়া-কৰ্ম কামদেৱে কৈলে। কাৰ্তিকত সতিয়াই বেটা চাৰি শ টকা

পিতাৰ আছে, দে, বুলি বাজন্ত নি মেলত ঘটাই শাষ্ঠি ধৈলে। আএ উপায় নাপাই, পলাই

দেশ এৰি অট্টব্য-অৱশ্যে চৰা পৰিত পাৰ হৈ তিনিমিকাটে, আবৰমিবি চাৰি মাটিমিবিএন্দি অচম দেশ

ওলোলহি পোৱৰে দিবে, শক্তিমন্ত মহাপুৰুষ শক্তিপুঁথি, অনাহাৰে।

“আই মহাচক্রী লোক। টকা আছিল হাতে, নগৰ সমীপে শৈ নাজিৰহাটে পসাৰ দিব ধৈলো,

ধ্যান্দৈল গৃহে ধৈ। অনেক দেব্য লৈ গৰগণে বৰছাৰম্যে পহাৰ আছি শে দিছে। চাৰিখন ভাৰ

বৃষ্ট ঘাণ্ডে নিএ। কাষ্ঠৰ ডোলাত তিনি খটি মাৰি তল সোমাই লাই নি খটি মাৰি ন্মাই পসাৰ দিএ।

হচ্ছ তিনিজনীয়েও দাঙ্গি তুলিব নোৱাৰে। বুধিবে লয় থখ। এনিন লৈ আহে সন্ধা বেলা, ঘাটৰ

না এ সিপাবে নিছে। তেনেতে মুদে নাঞ্চেন পাচোটা চৰি মাৰি থোৱা দিএ। আএ বোলে,

বুহাইত তামোল খাৰি মোকো নে। সি বোলে ভৰা নাঞ্চ হৃষ্টীবি, নেখাঞ্চ। পাচে আএ গুৰিটিঙে

বামপদ দি বোলে, নেইক। পাচে চৰি মাৰি একাঙ্গুল বঢ়াব ছুৱাৰি বোলে, কি বজনথি, উঠ। সেই

সময়ত আতা গাত নমাহ। জন্মে বৈশাখৰ ছপন নিশাত, বুধবাৰে শুলা সন্মীত”।

আতাৰ জন্মশক ১৪৩৬=ঞ্চি: ১৫১৪ (বেজৰকৰা : শঙ্কুবদেৱ আৰু মাধবদেৱ : পৃঃ ২৩৫)।
অসমৰ বাজপাটত তেজিয়া বৰ্জা আছিল চুহুমু (১৪৩৭—১৫৩৯ খ্রি:)।

এই উক্ত বাক্যাৱলীত মন কৰিবলীয়া ঠাই হৈছে অচমদেশ আৰু কলিতাদেশ। অচমদেশ

মানে উজনী অঞ্চলৰ আহোম বাজ। আতাৰ মায়েকে আবৰ, মিৰিসকলৰ ঠাইৰ মাজেৰে

অহাৰপৰা বৰ্জা যায় যে কলিতাদেশ পূৰ্ব-উত্তৰ অসমৰ সীমান্ত ভূমিৰপৰা পোৱৰ দিনৰ বাটৰ

দূৰত আছিল ॥৫॥

পূৰ্ব অসমত থকা কলিতাদেশৰ কথা অইন মূলৰপৰা ও জনা যায়। এশ বছৰৰ আগেৰে ছপা

হোৱা ইংৰাজ পশ্চিম এজনৰ এটি প্ৰবন্ধত এই বিবৰ উল্লেখ আছে। তেওঁ কয় যে “বৰ্তমান সদিয়াৰ

উভয়ের আকৃত্বায় (তিব্বতী)সকলের পুর কালে কোলিতা বুলি এটি অতি পৰাক্রমী জাতি আছিল। সব্বতা আকৃত সমূহতি তেওঁলোকে এচিয়ার যি কোনো জাতির সমকক্ষ আছিল। কলিতাসকলের শ্রমতা, বাজ্য আকৃত বাজ্জী অসম (আহোম) বজাব অতি উন্নত যুগৰ ত্রৈয়ান্তিকৈও বহুগুণে বেছি আছিল। আগব দিনত ছয়ো বাজ্যব ভিতৰত অহা-যোৱাৰ যোগাযোগ আছিল এতিয়া সি বন্ধ হৈছে।

দিহ নদীৰ প্রলয়কৰী বানপানীত যিবোৰ খেতি আকৃত ঘৰু জীৱনৰ আৱশ্যকীয় সাজ-সঁজুলি উটি আছিল, সেইবোৰ কোলিতা বাজ্যব বুলিয়েই অৱৰ্মান হয়। কোলিতাসকলেৰ ধৰ্ম, আচাৰ আদৰিৰ বিষয় একেৰ জন্ম দেয়ায়। তেওঁলোকক হিন্দু বুলি ধৰি লোৱা হয়। কিন্তু তেওঁলোকৰ আওচৰীয়া অৱশ্যিতিবপৰা সেইটো সতৰ নহয় বুলি মোৰ বিধাস। কোলিতা আকৃত খেত (ক্ষণ্ণিয়া) জাতি একে বুলি অসমীয়া ভাষাত কোৱা হয় আকৃত তাৰপৰ্যাই কোলিতাৰ হিন্দুৰ অৱৰ্মান কৰি সোৱা হয়।

উজ্জী অসমবপৰা পাহাৰৰ তলে তলে কোলিতাদেশলৈ বাট এটি আছে বুলি মাছহে কয়ী কিন্তু যিমান কোৱা হয়, তিমানথিমি দৰ্চা নহয় যেন লাগে। কিন্তু সকলো মাছহৰ এটি কথত মিল আছে আকৃত সেইটো হৈছে যে আঠ পুৰুষান্ব আগতে কিছুমান অসমীয়াই কোনোৰা বৰগোহাইৰ হৃজন ল'বাৰে সৈতে ত্ৰীলোহিত নৈৰ পাৰৰ কোলিতাদেশলৈ উপনিবেশ পাতিবলৈ ঘাৰ্তা কৰে। তাৰপৰা দুশ্মান বছৰলোকে চাবেক মাতৃভূমিৰ লগত সিঁহত বা-বাতিৰিৰ যোগাযোগ আছিল। কুলতা বজাই সিহতক আতিথ্য সম্মানেৰে গ্ৰহণ কৰিছিল আকৃত বিয়া-বাক কৰাই বসতি কৰিব নিছিল। দিহ নৈৰ প্রলয়কৰী বানৰ পিছত সিঁহত বা কোলিতাসকলৰ আকৃত কোনো চিন-চাৰ পেৱা নাই। কুলতা দেশৰ পুৰুষালো, মিছৰীদেশ পাৰ হৈ লামা (তিব্বত) দেশ। তিব্বতীবোৰো যাবীন জাতি আকৃত বুলতাবোৰ লগত সদায় সিঁহতৰ সংৰধ লাগি থাকে।” (Captain J. B. Neuf-ville : *Asiatic Researches*, Vol. XVI, 1828, pp. 344-345).

ওপৰত উল্লিখিত বান-পানীৰ বিষয়ে গণ্ডিতজনে বহলাই কৈছে। “প্ৰায় পঞ্চাশ বছৰমান আগেয়ে বজা বাজেখবসিংহৰ বাজুতৰ কালত দিহ নৈৰ প্রলয়কৰী বান হয়। বানৰ পানীয়ে সমস্ত দেশ ব্যাপে আকৃত পানীৰ বেগো ইমান বেছি হৈছিল যে গোটেই দেশখনৰ আকৃতিবেই পৰিবৰ্তন হয় আকৃত নদ-নদীৰ গতি-পথবো সাল-সলনি হয়। বান প্ৰায় পোকৰ দিন থাকে। এই সময়ৰ ভিতৰত নৈৰ সৌতৰ কোৰত খেতি আকৃত ঘৰু সাজ-সঁজুলি, হাতীৰ হাউদা আদি উটি আছে। এইবোৰ বস্তু কোনোৰা খেতি-বাতি আকৃত সামাজিক জীৱনত উন্নত জাতিৰ আছিল।” (Ibid : pp. 335-336).

কামকণ্ঠৰ বৃঞ্জীত পশ্চিমদেশৰ পৰা কলিতা-পশ্চিত অহাৰ কথা আছে। এতিয়া দেখা গল

কলিতা জাতির ইতিহাস

কথা-গুরু-চবিত আৰু ইংৰাজপশ্চিমতিৰ গবেষণা অসমৰে আমাৰ পূৰ্ব সীমাতো কলিতাদেশ এখন আছিল। ...এইবোৰ কথাৰ-আঁতি-গুৰি তলত বিচাৰ কৰা হৈছে ॥৭॥ (চোৱাঁ ছেদ ১২)।

পূৰ্ব অসমত যে উৱত আৰ্য-উপনিবেশ এটি আছিল তাৰ প্ৰমাণ তাৰ ফলিবপৰাও পোৱা যায়। একাদশ শতাব্দীৰ অসমৰ বজা ইল্লোপালৰ প্ৰথম তাৰাশসনৰ অযোদ্ধা ঘোৰত আছে যে তেওঁৰ পিতৃ পুৰনবপৰালৈ “পৰশুৰামৰ রাহুলনেৰে নিৰ্জিত ডাঙৰ বাজৰ বাজুকুলসমষ্টৰা হুৰ্ভা নামে কলা বিধিমতে বিয়া কৰাইছিল।”—

জামদায়াভূজবিজ্ঞমার্জিতপ্রাজ্যবাজ্যনৃপবংশসমষ্টবাম।

হুৰ্ভৈতি স তু লোকহুৰ্ভাৎ প্রাপ্য সম্যগভৱৎ কলতবান्॥

(কামৰূপশাসনাবলী; পঃ: ১২০)।

অসমৰ পূৰ্বীমাস্তক অতি পুৰণি কালবপৰাই হিন্দু উপনিবেশ এটি আছিল। প্ৰায় ১১শ শতাব্দী যেতিয়া ছুটীয়াসকলে—পূৰ্বীমাস্তক আক্ৰমণ কৰে, তেতিয়া তাত পালবংশী বজাসকলে বাহুহী কৰিছিল। ছুটীয়াবোৰেও ১৬শ শতাব্দীত আহোমৰ দ্বাৰা বাজ্যচূত হয়। (*Imperial Gazetteer of India, Provincial Series : Eastern Bengal and Assam, 1919, pp. 30, 49.*)

গুৰু-চবিত আৰু ইংৰাজ পশ্চিম মতে আলোহিত নৈৰ পাৰত কলিতা বাজ্য আছিল। শাসনৰ উভয়যোগ আৰ্য-উপনিবেশ এখনৰ কথাকৈই সমৰ্থন কৰে।

পালবংশী বজাসকলৰ বিয়য় লক্ষ্য কৰিবলগীয়া প্ৰথম কথা হৈছে, এই বৎশৰ প্ৰথম বজা ব্ৰহ্মপাল প্ৰজাসকলৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচিত হৈছিল। গৌৰৰ পালবংশৰ প্ৰতিষ্ঠাতা গোপাল বজাকো প্ৰজাসকলে নিৰ্বাচন কৰিছিল। পুৰণি ভাৰতত বৰ্জা-নিৰ্বাচনৰ প্ৰথাৰ বিয়য় তলত চোৱা ॥৮॥ (ছেদ ১৯)

বোনাইগৰ, সম্মলপুৰ কলিতাৰ গ্ৰতিহ

অসমত বাজেও বৰ্তমান উৰিয়া প্ৰদেশৰ অস্তৰ্গত বোনাইগৰ, সম্মলপুৰ, আদি জিলাতো কলিতা মাছুহ আছে। বৃত্তত্ব পশ্চিমকলে কয় যে দেইবোৰ ঠাইৰ কলিতাসকলৰ শাৰীৰিক গঢ় অসমৰ কলিতাসকলৰ দৰে। তেওঁলোকৰ চেহেৰা আৰ্যাজ্ঞাৰ মাছুহৰ দৰে আৰু চুৰু বঞ্জে ছীঁঁৎ তাম-বৰশীয়া (hazel eyes)। অসম আৰু মধ্য-ভাৰতৰ কলিতাসকলৰ ভিতৰত জাতিগত সাদৃশ্য থকা যেন লাগে। বোনাইগৰৰ বুঢ়া-বেথা কলিতাসকলৰ মাজত কিষদন্তী আছে যে তেওঁলোকে আদিতে বামচৰ্ম বজাৰ লগত যিথিলা-ত্ৰিভুবনৰ আছি সম্মলপুৰত বাস কৰে আৰু ছয় পুৰু আগতে কিছুমানে বোনাইগৰলৈ যায়। (H. H. Hunter : *The Imperial Gazetteer of India, 1885, Vol. III, p. 86*)। সম্মলপুৰৰ কলিতাসকলৰ মাজত কিষদন্তী আছে যে তেওঁলোকে দক্ষিণ বোৰৰাজ্যৰপনা-সম্মলপুৰলৈ আছে আৰু তেওঁলোক বামচৰ্ম বজাৰ ঘৰৰ পানী যোগাইতা আছিল (R. D. Banerji : *History of Orissa, Vol. I, p. 24*).

বোধবাজ্য (বর্তমান বার্টিদ) সহলপুরু দক্ষিণত থকা দেশীয় কবন বাংজ্য এখন। ই এখন বুদ্ধদেৱৰ নাম অনুকৰণ কৰি থাপনা-কৰণ বৌদ্ধ উপনিবেশ। ইয়াত বৌদ্ধসভা আছিল আৰু এতিয়াও ইয়াত বৌদ্ধমতাবলম্বী লোকৰ চিন আছে॥১॥ (H. P. Shastri : *Introduction to Modern Buddhism by N. N. Basu*).

বোনাইগৰ আৰু সহলপুৰু কলিতাসকলৰ ঐতিহাত উল্লিখিত (বামচন্দ্ৰ) বজা মন কৰিবলগীয়া। এই বাম বজা বামায়ণৰ বামচন্দ্ৰ নহৰ॥১॥ (ছেদ ২১)।

নেপাল বাজ্যতো কলিতা জাতৰ মাঝুহ আছে। নেপালৰ টন্স-উপত্যকা আৰু জৌমসৰ বাৰাবত বামুণ আৰু কল্পা বুলি ছই শ্ৰেণীৰ মাঝুহ আছে॥১॥

(E. C. Mobbs : *Indian Forester*, Vol. IX, pp. 663-799 : quoted by K. R. Medhi : *The Kalitas* ; J. A. R. S., Vol. III, No. 3)

বৌদ্ধ-কলিতাৰ পৰিধান।

এতিয়া দেখা গ'ল অসম, বিহাব, নেপাল, দক্ষিণ ভাৰত আদি নামা দেশত কলিতা মাঝুহ সিঁচৰতি হৈ আছে। এই কলিতাসকল কি আৰু ক'ৰ মাঝুহ আৰু কেনেকৈ নামা ঠাইত বসতি কৰিবলৈ—এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এজন ইংৰাজ প্ৰফুল্ল পণ্ডিতে দিছে। বেডেনে পাওৱেল নামা ইংৰাজ পণ্ডিত এজনে কয় যে “পুৰণি অসম সক সক বেলেগ বাজ্যত বিভক্ত আছিল আৰু বুদ্ধদেৱৰ মহাপৰিনিৰ্বাণৰ পিছত অসমৰ পশ্চিমফলৈ থকা বজাসকলে বৌদ্ধধৰ্ম অৱলম্বন কৰিছিল। পশ্চিমত থকা কূড়া বাজ্যবোৰ কেতিয়াৰা কেতিয়াৰা একোজন অবিভাজ্য তলত একছতী হৈছিল, আৰু এইবোৰ বাজ্যৰ সীমা কেতিয়াৰা কেতিয়াৰা বিহাব আৰু অযোধ্যাৰ মধ্যবৰ্তী গোৰখপুৰ জিলালৈ বিস্তৃত হৈছিল। এই বৌদ্ধমতাবলম্বী বজাসকলে ব্ৰহ্মণ্য-ধৰ্মৰ পুনৰ্বৰ্থনা আন্দোলনৰ সন্ধুৰী হ'ব লগতি পৰিছিল আৰু শেষত ব্ৰাহ্মণ্যমতাবলম্বীসকলৰপৰা তেওঁলোকৰ পৰাভূত ঘটিছিল।”

এনে ঐতিহাসিক বৌদ্ধসকলে পাহাৰ-পৰ্বতৰ মাজে মাজে পশ্চিমে কাশ্মীৰ দেশ পৰ্যন্ত আশ্রয় বিচাৰি গৈছিল। আৰু শুনিব পাওঁ যে অন্ততঃ এবাৰ কাশ্মীৰী বাজ্যকোৱৰ এজনে সৈয়-সামন্ত লৈ অসম দেশৰ বিৰুদ্ধে অভিযান চলাইছিল। এই (বৌদ্ধ) বাজ্যবংশৰ বংশধৰসকল এতিয়াও কুলতা বা কুলিতা জাতিৰে পৰিচিত হৈ ঠায়ে ঠায়ে সিঁচৰতি হৈ আছে। কিছুমানে এতিয়া হিন্দুমত গ্ৰহণ কৰি অসম উপত্যকাত বাস কৰিছে। কিন্তু এই বংশৰ হাট দলে দক্ষিণ-পশ্চিম বঙ্গ-দেশৰ ফালে খোজ লয়। দক্ষিণ-পশ্চিম বঙ্গদেশ তেতিয়া নানান উৎসীভূত জাতিৰ আশ্রয় স্থান আছিল। তাৰে এটি দল বোনাইগৰ বাজ্যলৈ যায় আৰু আৰু এটি দলে মধ্য-ভাৰতৰ সহলপুৰ জিলাত আশ্রয় লয়॥১॥ (B. H. Baden Powell : *The Indian Village Community*, 1896 : p. 135 et. fn.)

কলিতা জাতির ইতিবৃত্ত

কাশ্মীরের ইতিহাস বাঞ্ছতবঙ্গীয়মতে মেঘবাহন নামে কাশ্মীরী কোরব এজনে প্রাগ্জ্যুতিবর বাঞ্ছক্ষণ্য অমৃতপ্রভাক স্বর্যস্বর প্রথামতে বিয়া করাইছিল। অমৃতপ্রভাই সুন-পা নামে তিব্বতী বৌদ্ধ পণ্ডিত এজন লগত লৈগৈছিল। এই পণ্ডিতজন বাপেকের গুক আছিল। কাশ্মীরলৈ গৈ বাণী অমৃতপ্রভাই অমৃত-ভৱন নামে বিদ্যোগী বৌদ্ধ ভিন্নসকলৰ বাবে বিহার এটি নির্মাণ করাইছিল (K. L. Barua : *Early History of Kamarupa*, 1933, p. 4.5)। বেডেন পাঞ্চেলে ইঙ্গিত কৰা কাশ্মীরী কোরবজন মেঘবাহনেই হ'বপায়।

মেঘবাহনৰ সন্তানঃকাল আৰংষ্ঠ শাতবৰ্ষীৰ মধ্যভাগে ১৩০:

কলিতা পুরোহিত

যদিও কলিতাসকল আদিতে ক'ব মাহুহ সেইটো কোৱা হোৱা নাই, তথাপি তেওঁলোক কি আছিল আৰু কেনেকৈ চাৰিওফালে বিক্ষিপ্ত হৈ পৰিল, সেইটো বেডেন পাঞ্চেলৰ উত্তিৰপৰা পোৱা যায়। কলিতাসকল যে আগবংকালত বৌদ্ধমতাবলয়ী আছিল সেইটোৰ আংশিক সমৰ্থন পোৱা যায়—এইটো কথাৰপৰা যে পুৰুষি অসমত কলিতাসকলে আন জাতিব পৌৰোহিত্যৰ কাম কৰিছিল। হিন্দুমাজ্জত পৌৰোহিত্যৰ কাম প্ৰধানতঃ বামুণেহে কৰে।

ইংৰাজ প্ৰস্তুজ মার্টিন চাহাবে কয় যে পুৰুষি কামৰূপৰ অন্তৰ্গত বঙ্গপুর (এতিয়া বঙ্গদেশৰ অন্তৰ্ভুক্ত) জিলতি 'অসময়ত কলিতাসকলৰ বিশেষ আধিপত্য আছিল। কোচজাতিৰ মাহুহে যেতিয়াৰপৰাই কিম্বদন্তী 'বা ইতিহাসত উল্লেখযোগ্য অৱস্থালৈ আছিল, তেতিয়াৰপৰাই তেওঁলোকে কেলিতা বা কেলতা গুৰু-পুৰোহিত মানি লোৱা দেখা যায়। কলিতাবোৰৰ কিছু পৰিমাণে শাস্ত্ৰচৰ্চা আছিল আৰু তেওঁলোকে বঙলাল-লিখা-পুৰুষ চৰ্চা কৰিছিল।' তেওঁলোকৰ নিচয় কিবা বিশিষ্ট শাস্ত্ৰ আছিল। বেৱল তেওঁলোকেই কোচসকলৰ দীক্ষা-গুৰু আছিল আৰু কিছুমান ঠাইত এতিয়াও তেওঁলোকেই গুৰু-হিছাপে প্ৰতিপত্তি লাভ কৰি আছে। এই কলিতা জাতিৰ ভালেমান ধৰ্ম-উপদেশক অসম দেশত আছে আৰু তেওঁলোকৰ শিশ্যৰ সংখ্যা দহ-বাৰ হেজাৰ কম নহ'ব। এজন কলিতা গুৰুৰ প্ৰতি অপমানৰ বাবেই অসমদেশৰ ভূতপূৰ্ব বজাই পূৰ্ব পুৰুষৰ সিংহাসন হেৰুৱাৰ লগাত পৰিছিল। আৰু কোম্পানীৰ বাছৰলৰ সহায় নহলে, তেওঁ আকো সেই সিংহাসনত উঠিব।

‘কলিতাসকলে ব্ৰাহ্মণৰপৰা স্বতন্ত্ৰভাৱে কি ধৰ্মত প্ৰচাৰ কৰিছিল মই জানিব পৰা নাই, কিন্তু সেইটো যে পৰম্পৰাগত হিন্দুমত নহয় সেই বিষয় সন্দেহ নাই। বৰ্তমানে কলিতাসকলে খেতিৰ কাম অবলম্বন কৰিছে কিন্তু তেওঁলোকে বঙলা পঢ়িৰ পাৰে। কোচ হাজোৰ নাতি বিশুৰে (বিশুসিংহ) যেতিয়াৰপৰাই কামৰূপী ব্ৰাহ্মণ আনি বাজ্যত স্মূৱালে, তেতিয়াৰপৰাই কলিতাসকলৰ প্ৰতিপত্তি কমিল আৰু বজাৰ অধৰ্ম অনুসৰণ কৰি তেওঁলোকেও ব্ৰাহ্মণৰপৰা উপদেশ লব ধৰিলে।

তথাপি ব্রাহ্মণের তলতেই তেওঁলোকব বিস্তৰ প্রতিপত্তি আৰু কেইবাবাবো কোচ-বিহাবৰ বজাসকলে ব্রাহ্মণ পুৰোহিত বিদৰ্জন দি পূৰ্বণি কলিতা-পুৰোহিতৰ আশ্রয় গ্ৰহণ কৰিছিল। কলিতাসকলে এতিয়া সম্পূৰ্ণৰূপে হিন্দু পূজা আৰু আচাৰ মানি লৈছে আৰু সংশুদ্ধৰূপে গৃহীত হৈছে।

“কলিতাসকলে এতিয়া কৃষ্ণ-মত লৈছে আৰু তেওঁলোকে নিষ্কৃত ভৱত বা ভৱত বুলি পৰিচয় দিয়ে।

“কলিতাসকলৰ ভিতৰত যিবোৰে লিখা-পঢ়া কৰি ওলায়, তেওঁলোকে কায়ত বুলি পৰিচয় দিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু বঙ্গপূৰ্বৰ বৰেলৰ কায়ত বুলি পৰিচয় দিয়া আটাইবোৰেই গুৱিতে কলিতা। বঙ্গপূৰ্বৰ বৰ্দ্ধন-কুঠি আৰু কফিনয়াৰ জমিদাৰ দুহৰ এই শ্ৰেণীৰেই জমিদাৰ।

“অসমীয়া ব্রাহ্মণ বুলিও এক শ্ৰেণীৰ ব্রাহ্মণ আছে। তেওঁলোক কান্তকুৰৰপৰা অহা বৈদিক ব্রাহ্মণ আৰু তেওঁলোককু বিশ্বসিংহ বজাই আনে। কিন্তু অসমত আহি মোৰোৱাৰ পিছত পশ্চিম কামৰূপৰ লগত তেওঁলোকব বিয়া-বাকৰ সহক নোহোৱা হয়। কিয়নো কোনে কিভাৱে বংশৱ পৱিত্ৰতা বৰ্কা কৰিছে তেওঁলোকৰ জানিবৰ উপায় নাই। তেওঁলোকৰ এজনে মোক কৈছে যে তেওঁলোক অহাৰ আগত কলিতাসকলৰ মাজত পশ্চিতলোক আছিল আৰু কলিতা-পশ্চিতেই সকলো সম্পদায়ৰ মাজত দীক্ষা-গুৰুৰূপে কাম কৰিছিল” ॥১॥ (M. Martin: *Eastern India*, 1838. Vol. III., pp. 528, 543-545, 674, 676).

ওপৰত উক্ত বচনাবলীৰ ভিতৰত পূৰ্বণি কামৰূপী ভাষাকেই বঙ্গলা বুলি নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। কলিতা-গুৰুৰ প্ৰতি আহোম বজাৰ অপমানৰ দ্বাৰা তেওঁ মোৰামবীয়া সম্পদায়ক লক্ষ্য কৰিছে ॥৫॥

পূৰ্বণি অসমত কলিতাৰ প্রতিপত্তি :

পূৰ্বণি অসম দেশত কলিতাসকলৰ ইমান আধিপত্য আৰু প্রতিপত্তি আছিল যে বিদেশী শ্ৰহকাৰ-সকলে অসমৰ সমস্ত অধিবাসীকেই কলিতা আৰু আন জাতি বুলি হ-ভাগে ভাগ কৰিছিল। মীৰজুলীৰ অভিযানৰ লগত অহা ফার্টিৰ পশ্চিম এজনে তেওঁৰ ব'চিত বৰঞ্চাতি কৈছে যে: অসমৰ (উজনী) অধিবাসীসকল হই জাতিত বিভক্ত—কলিতা আৰু আহোম (*Fatiyah-i-Ibrahim*: Quoted by Gait in *History of Assam*, p. 138). কলিয়াবৰৱপৰা আৰস্ত কৰি নামনি অসমৰ অধিবাসীসকলক নেপাল, ভেটান আৰু অসমৰ আন মাঝৰেও কলিতা আৰু কোচ বুলি দুভাগ কৰে ॥৬॥ (Martin : Vol. III. p. 545).

ওপৰত উল্লেখ কৰা ঐতিহ্য আৰু ইতিহাসৰ সূলমৰ্ম এইটো যে কলিতাসকলে আদিতে বিহাৰ, ঘূৰ্ণ-প্ৰদেশ আদি পূৰ্ব-উত্তৰ ভাৰতৰ কোনোৰা ঠাইবৰপৰা ঐতিহাসিক ঘৱহাৰ হেচাত চাৰিওকলে পৰিযাতা কৰে। তেওঁলোকে পূৰে অসমৰ সীমান্ত ভূমি, পশ্চিমে কামীৰ, উত্তৰে নেপাল আৰু দক্ষিণে বোধ, সহলপুৰ বোনাইগৰ আদি ঠাইলৈ পৰিযাতা কৰে। অসম আৰু সহলপুৰ আদি ঠাইৰ কলিতাসকলৰ চাবেক অধিবসতিৰ ঐতিহাৰ বিশয়ে মিল আছে। আৰু তেওঁলোক যে পৰম্পৰাগত হিন্দু ধৰ্মতৰ বাহিবা সম্পদায় আছিল, সেইটোৱে ইঙ্গিত আছে ॥৭॥

দ্বিতীয় অধ্যায়

বৌদ্ধ জাতকত

বৌদ্ধশাস্ত্রের কোলিত গ্রাম আৰু কোলিত উপাধি :

কলিতা (কোলিতা) এটি আচছৱা শব্দ নহয়। বুদ্ধদেৱৰ প্ৰথম ব্ৰাহ্মণ-ধৈত্য মোগ-গলানৰ (মৌগ-গলান) প্ৰসিদ্ধ উপাধি আছিল 'কোলিত' তেওঁক মোগ-গলান-কোলিত বোলা হৈছিল। ৰোবল কোলিত বুলিলেও বৌদ্ধ সাহিত্যত তেওঁকেই বুজ্যায়। তেওঁৰ এই উপাধি লৈ পশ্চিমসকলৰ ভিতৰত বহুত আলোচনা হৈ দৈছে। মোগ-গলানৰ জন্ম হয় মগধবাজ্যৰ বাজগৃহ নগৰবৰপৰা আধা যোজন্মান দুৰ্বৰ কোলিক বা বুলিক বোলা গাঁও এখনত চীনা পৰিভ্ৰাজক হিউন্ডেন-চাঙ্গৰ অমগ কাহিমীত এই গাঁওৰ উল্লেখ আছে। আৰু হিউন্ডেন-চাঙ্গেও কোলিক বা বুলিক বোলা গাঁওক মোগ-গলানৰ জন্মভূমি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু বৌদ্ধধৰ্মৰ 'মহাবস্তু' বোলা গ্ৰহণ এই ঠাইক কোলিত গ্রাম বোলা হৈছে। আন আন বোঝগৃহত কিন্তু মোগ-গলানৰ জন্মভূমিৰ নাম কোলিক বুলিহে আছে। পশ্চিমসকলে কয় যে মোগ-গলানৰ কোলিত উপাধি তেওঁৰ জন্মভূমিৰ নাম অনুসাৰে হয় (T. Watters : *Yuan Chang's Travles in India*, Vol. II, pp. 171 et seq.) কোলিত গ্রামৰ উল্লেখ আন আন সংস্কৃত বৌদ্ধগ্রন্থতো আছে। সেইবোৰতো ইয়াক বাজগৃহৰ ওচৰত বুলি কোৱা হৈছে। (B. C. Law : *Geographical Essays*, Vol. I, pp. 15-16.)

মোগ-গলানৰ কোলিত উপাধিৰ লগত-কলিতা জাতিৰ সন্ধৰ নাই। কিন্তু বৌদ্ধ-সাহিত্যত কোলিত এটি প্ৰসিদ্ধ শব্দ আৰু ঠাইবাচক শব্দৰ পিছত "ত" প্ৰত্যয় মনত বাখিব লগিয়া। একেখন ঠাইৰ নাম "কোলিক" ও "হ"ৰ পাৰে, "কোলিত" ও "হ"ৰ পাৰে। ১৮॥

কোলিয় ক্ষত্ৰিয় :

শ্ৰীষ্টপূৰ্ব বৰ্ষ শতিকাত বুদ্ধদেৱৰ আবিৰ্ভাৰ হয়। সেই সময়ত ভাৰতবৰ্ষত কোনো একছৱী বজা নাছিল। উভয় ভাৰতত কাৰী, কোশল, অঙ্গ, মগধ আদি বোঝখন বাজতন্ত্ৰীয় বাজ্য আছিল। সেই-বোৰত বজায়েই সকলো শাসন-তন্ত্ৰৰ মূল আছিল। এই বোঝখন ভাউৰ বাজ্যৰ বাহিৰত দহখন সক সক প্ৰজাতন্ত্ৰীয় কোলিক বাজ্য আছিল (republican tribal states)। কুলৰ নাম অনুসাৰে এইবোৰৰ নাম—সাকিয় (শাক্য); কোলিয় (কোল্য); মোধিয় (মৌধ); লিছবি; বুলি কালাম; ভগ্গ (ভৰ্গ); মল (হুই-খেল); বিদেহ। এই দহেটা ক্ষত্ৰিয়-জাতি বা লগ লাগি এটি বাণ্ডিনংস্য গঠন কৰিছিল; তাৰ নাম বৃজীয়-জাতিসংঘ (Vrijii) "Confederacy".

এই কৌলিক প্রজাতন্ত্রীয় বাজ্যবোবত কেবল এজন প্রধান পুরুষ শাসকরূপে নির্ধাচিত হৈছিল। তেওঁ শাসন-পরিষদৰ সভাপতি আছিল আৰু পৰিবদ নথিলৈ তেৱেই বাস্তুপতি হিছাপে কাম চলাইছিল। তেওঁৰ উপাধি আছিল বজা। প্ৰত্যেক প্রজাতন্ত্রীয় বাজ্যতেই উদৈহতীয়া বাজ-ঘব একোটি আছিল আৰু ইয়াৰ-নাম আছিল সহাগাৰ (সংস্থাগাৰ)। ডেকা-বুড়া সকলো প্ৰজাই বাজহৰা কামৰ বাবে এই সহাগাৰত গোট খাইছিল। বাজহৰা কামৰ ভিতৰত ধৰ্ম আৰু বাজনীতি হৱো আছিল। প্ৰধান গুৰুৰ নিৰ্বাচন প্ৰথা এই বাস্তুসংবৰপৰা বৌদ্ধবিহাবত সোমায় ॥১॥

এই দহোটা ক্ষত্ৰিয় জাতিব ভিতৰত কোলিয় আৰু শাক্যসকলৰ বাজ্য লগা-লগি আছিল। হয়ো বাজ্যৰ মাজত মোহণীয়ানামে এখন নৈ আছিল আৰু ইয়ে হয়ো বাজ্যৰ সীমা আছিল। কোলিয়-সকলৰ ছুটি শাৰ্থী বা খেল আছিল। এটি খেলৰ প্ৰধান নগৰ আছিল দেবদহ (দেবত্বদ) আৰু আন খেলৰ প্ৰধান নগৰ আছিল-বামগ্ৰাম। দেবদহ কপিলবাস্তুৰ নিচেই গুচৰ-চুৰুৰীয়া আৰু বামগ্ৰাম কিছু নিলগত আছিল। এই হয়ো খেলেৰেই ঘূল স্থান আছিল কোলনগৰৰ কোলনগৰৰ আন এটি নাম আছিল ব্যাঞ্চপুৰ বা ব্যাঞ্চপদ। সেই কাৰণে কোলিয়সকলক ব্যাঞ্চপদীয়ও বোলা হৈছিল।

বুদ্ধদেৱৰ পিতা শুক্রদেৱৰ সময়ত কোলিয় বাজ্যৰ বজা আছিল শুশ্রবুৰু বা অঞ্জনবাজ। তেওঁৰ মায়াদেৱী আৰু প্ৰজাপতি (গৌতমী) — ছজনী জীয়েককেই শুক্রদেৱক বিয়া কৰায়। অঞ্জনবাজৰ পিছত বুদ্ধদেৱৰ আপোনা মোমায়েক দণ্ডপাণি বজা হয় আৰু দণ্ডপাণিৰ জীয়েক গোপা বা যশোধৰাই বুদ্ধদেৱক বিয়া কৰায় ॥২॥

কোলিয়ৰ উৎপত্তি :

কোলিয়সকলৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে বৌদ্ধশাস্ত্ৰত কেইবাটাও উপাখ্যান আছে। (১) ‘শুমঙ্গল-বিলাসিনী’ গ্ৰন্থত আছে যে শুকা (ইঞ্চাৰু) বজাৰ এজনী ছোৱালীৰ ধৰল-ৰোগ হয়। বজাৰ পুতেকসকলে এই ৰোগ আনৰ গালৈ আহিবৰ তয়ত ভৰীয়েকক বনলৈ লৈ গৈ মাটিৰ তলত পকা গাঁত এটি তৈয়াৰ কৰাই তেওঁক তাতে এৰি দৈখ আছে। সেই সময়তেই বাৰাণসীৰ বাম নামে বজা এজনবো ধৰল-ৰোগ হয় আৰু তেৱে বাজ্য এৰি বনবাসী হয়। গছৰ ফল-মূল আদি থাই বাম বজাই আৰোগ্য লাভ কৰে। এদিনাখন বাতি গাঁতৰ তলবপৰা মানুহৰ মাতৰ শৰু শুনি পিছদিন পুৱা গাঁতক লক্ষ্য কৰি গৈ ছোৱালীজীৱীক উক্তাৰ কৰে আৰু নিজে খোৱা ফল-মূল ব্যৱহাৰ কৰাই ছোৱালী-জনীক নীৱোগ কৰে আৰু বিয়া কৰায়। সেই ঠাইডোখৰত এডল ডাঙৰ কোল (বগৰী) গছ আছিল। সেই কোলগুচ কাটি তাতে তেওঁ কোলনগৰ ঘূলি নগৰ এখন নিৰ্মাণ কৰায়। সেই কাৰণে বাম বজাৰ বংশধৰনকলক কোলিয় বোলা হয়। (২) ‘মহাবস্ত’ গ্ৰন্থত আছে উপাখ্যানৰ শেহডোখৰত বেলেগ ধৰণে। ছোৱালীজীনী এজন শাক্যবংশীয় ডাঙীয়াৰ। তেওঁক ওপৰত কোৱাৰ দণ্ডৰ গাঁতৰ ভিতৰত এৰি দৈখ আহ। হয়। গাঁতৰ গবন্ধত ছোৱালীজীনী আপোনা-আপুনি আৰোগ্য

কলিতা জাতির ইতিহাস

লাভ করে আৰু তেওঁৰ গালৈ আগৰ লাবণ্য-কান্তি কৰিব আছে। মাছুহৰ গোকু পাই এটা বাযে গাঁতৰ মুখদপৰা মাটি আঁতৰাৰ ধৰিছিল। গাঁতৰপৰা অলপ নিলগত দিব্যজ্ঞানসম্পন্ন কোল নামে বাজৰি এজনে আশ্রম পাতি আছিল। খবিৰে বনত ঘূৰি ফুৰে। খবিৰ দেখি বাষটো আঁতৰি গুচি গ'ল। খবিৰে গাঁতৰ মুখ মেলাই চাই দেখে যে গাঁতত শুন্দৰী ছোৱালী এজনী আছে। খবিৰ প্ৰশংসত ছোৱালীজনীয়ে নিজৰ পূৰ্ব পৰিচয় দিলো। ছোৱালীজনীৰ কৃপ-লাভণ্য দেখি খবিৰ তপোভ্রজ হ'ল আৰু আশ্রমলৈ লৈ গৈ ছোৱালীজনীক বিয়া কৰালৈ। হৃষ্টা, হৃষ্টাকৈ খবিৰ বত্ৰিশটা যঁজা ল'বা হ'ল।

ল'বাৰোৰ ডাঙৰ-দীঘল হ'লত মাকে সিঁহঁতক কপিলবাস্তুলৈ নিজ জাতি-কুটুম বিচাৰ কৰিবলৈ পঠালো। কপিলবাস্তু নগৰসৈলৈ গৈ সিঁহঁতে নিজৰ আতাক আৰু মোম্যায়েকশুকলক বিচাৰি উলিয়ালৈ আৰু নিজৰো পৰিচয় দিলো। শাক্যসকলে বাজৰি-পুত্ৰ-বুলি সিঁহঁতক গ্ৰহণ কৰিলৈ আৰু শাক্যবংশীয় ছোৱালী বিয়া কৰাই দিলো। বাজৰি-কোলেও বাৰাগসী বাজ্য তেওঁৰ ডাঙৰ পুত্ৰেকক দান কৰিলৈ। বাজৰি-কোলৰ পুত্ৰ বুলি তেওঁলোকক কোলিয় বোলা হয়। (৩) ‘কুণ্ডলজাতক’ৰ পাতৰিত আছে যে কোলিয়সকল কোল (ৱগৰী) গুৰু খোৰাকত বাস কৰিছিল, সেই কাৰণে তেওঁলোকক কোলিয় বোলা হয়। (৪) ‘দীৰ্ঘনিকায়’ এবৰ অসৰ্গত ‘মহাপৰিনিৰ্বাণ-মৃত্তক’ মতে কোলিয়সকল নাগবংশ-সন্তুত।

এজন কোলিয় কোৰৱে ধৰ্মুৰিষাত বুদ্ধদেৱৰ প্ৰতিজনিতা কৰিছিল। কিন্তু বুদ্ধদেৱৰ হাতত কোলিয় কোৰৱ হাৰে ॥২১॥

কোলিয়সকলৰ উৎপত্তিৰ বিবয়ে জাতকৰ এই চাৰিটা বেলেগ বেলেগ উপাখ্যান। কোলিয় এটি পালি শব্দ, ইয়াৰ সংস্কৃত কৃপ হৈছে “কোল্য” (কোল + শব্দ)। তেনকৈ সংস্কৃত “শাক” = পাঃ “সাকিয়”; সংঃ মৌৰ্য্য=পাঃ মৌৰিয়। কোলিয় শব্দৰ আন এটি চলতি কৃপ কোলিক ॥২২॥

কোল-গুৰু কোলিয় :

প্ৰজাতন্ত্ৰীয় সকল ক্ষত্ৰিয়গোষ্ঠীবোৰৰ প্ৰধান উপজীবিকা আছিল খেতি। ডোঙৰ পানী খেতিৰ পথাৰত সিঁচনি দিয়া লৈ শাক্য আৰু কোলিয়সকলৰ ভিতৰত সময়ে সময়ে সংঘৰ্ষ হৈছিল।

কেলিয় আৰু শাক্যবাজ্য সীমাৰেই ৰোহিণী মৈ বৈ হৈছিল। ছয়ো গোষ্ঠীয়েই মৈতে ভেটা বাকি খেতি-পথাৰত পানী সিঁচায়। এবছৰ জেঠ মাহৰ খবত ধান শুকাৰ ধৰাত ছয়ো গোষ্ঠীৰেই খেতিয়কসকল গোট থালে। কোলিয়সকলে ক'লে,—“এই পানী ছয়ো পক্ষৰ পথাৰত সিঁচালে কোনো পক্ষৰ বাবেই যথেষ্ট নহ'ব। আমাৰ পথাৰত এৰাৰ পানী সিঁচালেই হ'ব। ভেটাৰ পানী আমাকেই দিয়ো।” শাক্যসকলে ক'লে,—“তোমালোকৰ ভৰাল যেতিয়া শক্তেৰে ভৰপূৰ হ'ব, তেক্ষণে পাচি-খৰাহি লৈ তোমালোকৰ দুৱাদলিত ধিয় হ'বলৈ আমাৰ সাহেই নহ'ব। এবাবৎ পানীৰেই আমাৰ যথেষ্ট হ'ব। পানীখিনি আমাকেই দিয়ো।” এইদৰে হৃয়া পক্ষৰেই কণা ক'লে—

কটিবপুরা হতাহতি হ'ব উপক্রম হ'ল। লগে লগে ছয়ো পক্ষবেই বংশমর্যাদাক লক্ষ্য করি গলিয়া-গলিও হ'ব ধরিলে। শাকসকলৰ মাজত হেনো নিজ ভৌংকেক বিয়া কৰোৱা প্ৰথা আছিল। এই প্ৰথাক লক্ষ্য কৰি কোলিয়সকলে ক'লে—“গুচ্ছ কপিলবাস্তৰ শেষৱাইত ; বুদ্ধৰ, শিয়াল আদি জানোৱাৰৰ দৰে তহিতে ভনীয়েবসকলৰ লগত খোৱা-লোৱা কৰ। তহিত হাতী, দোৰা, ঢাল, বলমে আমাক কি কৰিব পাৰে ?” শাকসকলেও সমান স্বৰতে গালে—“বোলো, বনৰীয়া জানোৱাৰৰ দৰে কোল-গচৰ খোৰোজত বাস কৰ।” তহিত হাতী, দোৰা, বাটি, জোতে আমাক কি কৰিব পাৰে ?” এইদৰে গলিয়া-গলি কৰি খেতিয়কসকল উভতি গ'ল। বাজৰীয়া সদস্যসকলৰ ওচৰত গোচৰ পাৰিল। ছয়ো ফৈদেই বণৰ বাবে সাজু হৈ বোহিনী নৈৰ পাৰত থিয় হ'ল।

সন্ধিয়াৰ সময়। তথাগত বৃন্দাই যোগবলেৰে ঘটনাৰ সন্দেহ পাই, আৰস্তিবপুৰা শুন্ধেৰে তালৈ আছি, শুন্ধতেই যোগাসন পাতি ছয়ো পক্ষৰ বণ্ঘাসকলৰ মাজত ওলমি থাকে। তথাগতক চিনি পাই শাকসকলে হাতক্ষণা ঢাল, তৰোৱাল পেলাই দি ক'লে,—“কোলিয়সকলে আমাক মাৰকেই বা জীয়ততেই পোৰক, আমি আৰু যুঁ নকৰোঁ।” কোলিয়সকলেও তেনেকুৱা কৰিলে আৰু তেমেকৈ ক'লে। তথাগতে তেতিয়া সজ উপদেশ দি, ছয়ো পক্ষবেই জগৰ ভাডি পুৰ্মিলন ঘটালোঁ।

এই ঘটনাৰ সময়ত বৃন্দাই বৃন্দাই পুৰুষ লাভৰ সময় হৈছিল পাঁচ বছৰ। তেওঁৰ উপদেশ অহুসাৰে হজুন কোলিয়াই তেতিয়াই ভিক্ষুধৰ্ম আৰু আন কেইজনমানে শৰণধৰ্ম প্ৰাণ কৰে। তেওঁলোকৰ নাম আৰু ধাম ইতিহাসত বৈ গৈছে। তেওঁলোকৰ নাম আৰু প্ৰাণ (বনীৰ ভিতৰত) :—পুৰুষ গোবতিক আৰু কৃত্তু বৰ্তিক (হলিদ বিসন) —ভিক্ষু ; কৃত্তু কোলিয়পুত্ৰ—মোহাগলান কোলিতৰ আলঘৰীয়া ; মুপ্পোৱাসা কোলিয়বীতা—তিৰোতা ; উপাসিকা, এণ্ঠ সোৱান-খোৱা বিস্ত যোগায় বুলি বৃন্দাইৰে শলাগিছিল। পাটলিঙ্গমনী(উত্তৰ) ; উষাবাসা (সজ্জনেল)) ॥৩৩॥

বৃন্দাইৰ অস্থিৰ ভাগ :

শাক্য আৰু কোলিয়সকল কোনো বিবাট বাঢ়ীয় ঘটনাৰপৰা ইতিহাসত প্ৰসিদ্ধি পোৱা নাই। শাক্যসকল প্ৰসিদ্ধ হ'ল বৃন্দাইৰ তেওঁলোকৰ বংশত আৰিৰ্ত্তৰ হোৱাৰপৰা। কোলিয়সকলেও বৃন্দাইৰ মাতুল আৰু শঙ্খ-গোষ্ঠী হিছাপে ইতিহাসত ঠাই পালে। আৰু তাতকৈও ডাঁড়ৰ কাৰণ হৈছে এইটো যে বৃন্দাইৰ মহাপৰিনিৰ্বিগৰ পিছত যি আঠেটা ক্ষত্ৰিয় জাতিৱে বৃন্দাইৰ ভাগ পাইছিল, সেই আঠেটা জাতিৰ নাম ইতিহাসত শিলৰ আখৰেৰে লিখা হৈ থাকিল। এই আঠেটা জাতিৰ ভিতৰত কোলিয়সকলে আছিল। বৃন্দাইৰ মহাপৰিনিৰ্বিগ ঘটে মলদত্তিয়সকলৰ বাজ্য কুশীনাৰ্বাত। প্ৰত্যেক ক্ষত্ৰিয়-গোষ্ঠীয়ে “ভগবান ক্ষত্ৰিয় আছিল, আমিও ক্ষত্ৰিয়, আমিও অস্থিবক্ষাৰ ভাৰ পোৱা উচিত”—এই বুলি কুশীনাৰ্বাব মজনুসকলৰ ওচৰত আবেদন জনাইছিল। পালি ভাষাত লিখা এই আবেদনৰ ভাষা অতি মনোৰম :—

“ভগবান পি খন্দিরো, ময়ং পি খন্দিয়া। ময়ং পি অবহাম ভগবতো শব্দীবাগং উৎগং, ময়ং
ভগবতো শব্দীবাগং স্থুপং মহংক কবিস্মৃনীতি।” (মহাপুরিণীধ-স্থুত)।

—“ভগবান (বুদ্ধ) ক্ষত্রিয় আছিল, আমিও ক্ষত্রিয়। আমিও ভগবানৰ শব্দীবৰ
কবিম, আমিও ডাঙৰ স্তুপ নির্মাণ কৰিম।”

যি আঠেটা ক্ষত্রিয়গোষ্ঠীয়ে ভগবানৰ অস্তিবক্ষাৰ ভাৰ পাইছিল সেইবোৰ নাম আৰু বাজধানী
(বৰ্দ্ধনীৰ ভিতৰত) :—শাক্য (কপিলবাস্ত); কেলিয় (ৰামগ্রাম); বুলি (অল্লকণ্ঠ); ভংগ
(সুংস্কুমারগিবি); কালাম (কেসপুত্ৰ); মোৰিয় (পিপুলিবন); মল (কৃৰীমাৰা); সিচ্ছবি
(বেসালী)। এওঁলোকে বুদ্ধদেৱৰ অঙ্গি সমাধিস্থ কৰিব প্ৰথম আঠেটা স্তুপ নিৰ্মাণ কৰালৈ ॥২৪॥

কোলিয়ৰ তাগৰ অস্তিব স্থুকৌয়া ব্যৱস্থা :

যিবোৰ ক্ষত্রিয় জাতিয়ে বুদ্ধদেৱৰ অস্তিবক্ষাৰ যোগ্যতাৰ ভাৰ পাইছিল সেইবোৰ বৌদ্ধ-
ইতিহাসত পাহৰিব নোৱাৰা জাতিৰ ভিতৰত গণ্য হ'ল। আৰু এটি ঘটনাই কোলিয়সকলক বিশিষ্ট
কৰি তোলে: ভগবান বুদ্ধ মহাপুরিণীধৰ কেউচৰেমান পিছত মগধৰ বজা অজ্ঞাতশক্তৰে ওপৰত
উল্লেখ কৰা আঠেটাৰ ভিতৰত সাতেটা স্তুপৰ অঙ্গি লগ-লগাই মগধৰ বাজধানী বাজগৃহত এটি
ডাঙৰ স্তুপ নিৰ্মাণ কৰিব তাত সমাধিস্থ কৰালৈ। কিন্তু ৰামগ্রামৰ কোলিয়সকলৰ স্তুপৰ অঙ্গি তেওঁ
সংগ্ৰহ কৰিব নোৱাৰিলৈ।

বাজাধিবাজ অশোকে যেতিয়া বৌদ্ধধৰ্মৰ বহুল প্ৰচাৰ আৰম্ভ কৰে, তেৱোঁ ৰামগ্রামৰ অঙ্গি
সংগ্ৰহ কৰিবলৈ ব্যক্ত কৰে, কিন্তু তেৱোঁ কৃতকাৰ্য নহ'ল। অশোকে বাজগৃহত সমাধিস্থ থকা
অস্তিবোৱাকেই এনিমতৈই ভাৰতবৰ্ষৰ নানা ঠাইত নিৰ্মাণ কৰা আঠ হেজাৰ চাৰি শ স্তুপত বখাৰলৈ
বিলাই দিয়ে ॥২৫॥

বৌদ্ধ-ইতিহাস, ফাহিয়ান আৰু হিউন-চাঁড়ৰ ভ্রমণ-কাহিনীত আছে (চীনা পৰিব্ৰাজক-ছজনে
ৰামগ্রামলৈ গৈছিল) যে ৰামগ্রামৰ অস্তিস্তুপত নাগ এটিয়ে সৰ্বদায় পহৰা দি ধাকে। আৰু তাৰ
ওচৰলৈ কোনোৰে ঘাৰ নোৱাৰে।

ৰামগ্রামৰ অস্তিব বিষয়ে সিংহলৰ প্ৰশিক্ষ বৌদ্ধগ্ৰহ মহাবংশত এটি অনৌকিক উপখ্যান আছে।
মহাবংশতে ৰামগ্রাম গঙ্গানৈৰ তীব্ৰত আছিল আৰু মৈৰ সৌতে স্তুপ খহাই নিয়াত যি পেট্ৰোভত
অঙ্গি আছিল, সেই পেট্ৰোটো পানীত উট ফুৰিব ধৰিলে। নাগ বজাই পেট্ৰোটো পাই পানীত
বক্ষ কৰি ফুৰিব ধৰিলে। নৈৰণ্যৰ গৈ পেট্ৰো সাধৰত পৰিল। নাগ বজাই পেট্ৰোটো মি সিংহলৰ
ভিক্ষু অৱুত্বক দিলে। ভিক্ষুৱেও নি পেট্ৰোটো বজা দুখগামিনীক (খঃ পঃ ১৬১ ১৩৭) শোধালৈ
বজাই তেতিয়া মহা সমাৰোহেৰে পেট্ৰোৰা অঙ্গি সিংহলৰ মহাস্তুপত সমাধিস্থ কৰালৈ ॥২৬॥

(Cunningham : Ancient Geography of India, pp. 483-485).

ঠিকানামসকলে এই অলৌকিক ঘটনাত দিশাস নকরে। শীষ্টিয় ৫ম শতাব্দীত ফা-হিয়ানে তাৰত-ত্রমণ কৰোঁতে বামগ্রামলৈ যায়। তেওঁ স্তুপটো স্থাভাৱিক অৱহাত দেখে। ওচৰত কোনো নেই নাই, এটি পুখুৰী আছিল। তেওঁও কৱ পুখুৰীত এটি নাগ আছিল আৰু নাগে সৰ্বদায় পহবা দি থাকে। সপুত্ৰ শতাব্দীত ইউৱেন-চাঙেও বামগ্রামলৈ যায়। তেওঁও স্থাভাৱিক অৱহাতে স্তুপটো দেখে। ওচৰত পুখুৰী এটি আছিল, তাত নাগবোৰে বাস কৰিছিল। নাগবোৰে দিবল মাঝুহৰ মূৰ্তি ধৰি স্তুপত সেৱা-সম্মান কৰি পহবা দি থাকে। হয়ো পৰিব্ৰাজকে মহাৰাজ অশোকে অষ্টি সংগ্ৰহ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছিল বুলি কয় কিন্তু নাগ বজাৰ গুৰু-আপত্তিৰ বাবে নোৱাৰিলৈ। ফা-হিয়ানৰ পৰ্যাটনৰ সময়ত বামগ্রামৰ গুণাবহা। মাঝুহ নাই বুলিলৈই হয়, কেবল স্তুপটো আৰু পৰিচৰ্যাকাৰী কেইজৰমান আছিল। ইউৱেন-চাঙেৰ সময়ত ভগ্নাবস্থা সম্পূৰ্ণপ্ৰায়। কেবল শ্ৰমণ এজনে স্তুপৰ পৰিচৰ্যাৰ কৰিছিল ॥২৭॥

কোলিয়সকলৰ বিশিষ্টতাৰ বিষয় এইকেইটি কথা ওলাই—(১) তেওঁলোক খেতি-প্ৰধান আছিল; (২) প্ৰতিপক্ষই তেওঁলোকক কোল-গছত ধৰা বুলি ইতিকিৎ কৰিছিল; (৩) বৰ্জা অজাতশত্ৰু আৰু মহাৰাজ অশোকৰ চেষ্টাৰ বিক্ৰকে তেওঁলোকে নিজৰ অস্থিৰ ভাগ শুকীয়াকৈ বাখিছিল। তিবৰতী ভাষাৰ বৌদ্ধ-ইতিহাস এখনত কোলিয়সকলক অতি প্ৰচণ্ড বোলা হৈছে; (৪) কোলিয়-কুলৰ প্ৰতিষ্ঠাতা বাবাগসীৰ বাম বজা। ॥২৮॥

কোলিয়-কোলিতা :

বৰ্তমান কালৰ কলিতাসকলৰ বিশিষ্টতাৰ লগত ইয়াৰ-কিমান-বিনি মিল আছে চোৱা যাওক। দক্ষিণ তাৰতৰ কলিতাসকলৰ এতিহাত বামচন্দ্ৰ বজাৰ উল্লেখ আছে। বামচন্দ্ৰ বুলিলৈ বামায়ণৰ বামচন্দ্ৰলৈ সকলোৰে মৰ্মত পৰে। কোলিয়-কুলৰ প্ৰতিষ্ঠাতাজনো বামবজা আৰু তেওঁৰ নামেৰেই বামগ্রামৰ নাম হয়। সহলপুৰৰ কলিতাসকল কৃষি নিপুণতাৰ বাবে প্ৰথ্যাত। সহলপুৰ জিলাত কলিতাৰ সংখ্যা শতকৰা এ্যাব জন। তাৰ ঘোলখন জমিদাৰীৰ ভিতৰত এখন (বিজৱপুৰ) জমিদাৰী কলিতাৰ।

কলিতাসকলে মাটিৰ মোল ভালকৈ বুজে আৰু মাটিত ভল-সেচন কৰি কেনেকৈ খেতিৰ সমূহতি কৰিব পাৰি, এইবোৰ প্ৰস্তাৱত সৰ্বদায় আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰে (*Imperial Gazetteer of India*, 1909, Vol. II, pp. 309, 312, 313)। আকোৰ কলিতাসকল অতি ওখ শ্ৰেণীৰ খেতিৰক আৰু সংহানসম্পদ গৃহস্থ। তেওঁলোকৰ পথাৰ বিস্তৃত, উৰালেখৰ নানা শঙ্খেৰে ভবপুৰ আৰু ঘৰবাৰী অভি আৰু মদায়ক (W. W. Hunter *The Imperial Gazetteer of India*, 1885, Vol. III, p. 86)। অসমৰ কলিতাসকলো প্ৰধানতঃ কৃষিজীৱী। পূৰ্ব সীমান্তৰ কোলিতাদেশৰ অধিবাসীবোৰো কৃষিপ্ৰধান আছিল বুলি উল্লেখ আছে (ছেদ ৬)।

কলিতা জাতির ইতিহাস

কোলিয়স্কলৰ প্রতি প্রয়োগ কৰা “কোল-গহৰ কোলিয়” আৰু অসমৰ কলিতাস্কলক লক্ষ্য কৰি কৰা ইতিবিং “কলৰ তলৰ কলিতা”ৰ সামঞ্জস্য আছে। বেডেন পাওৱেলৰ মত অহুসাৰে কলিতাস্কল উৎপীড়িত বৌদ্ধ। উৎীড়নত তেওঁলোকে দেশ-দেশান্তৰত আশ্রয় লয়। বঙ্গদেশৰ বৌদ্ধ ধৰ্মপাল বজায়ে উত্তৰ ভাৰতৰ নানা ঠাইবপৰা কলিতা পশ্চিত বাজসভালৈ আনিছিল। মাটিন চাহাৰৰ মতে রংগিতাস্কলে অসমৰ নানা ঠাইত গুৰুপুৰোহিতৰ কাম কৰিছিল। ‘কলিতা-স্কলৰ ভিতৰত বিধৰা-বিবাহৰ বীতি, ডাঙৰ ছোৱালী বিহা-দিয়াৰ প্ৰথা আদিয়ে তথা-কথিত সনাতন আচাৰবপৰা ব্যতিক্ৰম দেখুৱায়। সম্বলপুৰৰ কলিতাৰ ভিতৰতো বাল্য-বিবাহৰ বীতি নাই॥১৯॥

তৃতীয় অধ্যায়

পুৱাণ আৰু তন্ত্ৰ

কোল-নগৰৰ অৱস্থিতি:

প্ৰচুৰ পশ্চিমস্কলৰ মতে কোল বা কোলি বাজ্য উত্তৰ-পূৰ্ব ভাৰতৰ বৰ্তমান অন্তৰ্দ্বা (অবোধ্য) গুদেশৰ ভিতৰৰা বস্তি জিলাৰ অন্তৰ্গত বামপুৰ-দেৱৰিয়া (বামগাম-দেৱদহ) অক্ষল। ইয়াত হিন্দুৰ প্ৰসিদ্ধ বৰাহচৰ্জু তৌৰ আছে। আৰু বোহিহী নৈ নেপাল বাজ্যৰ সমতল ভূমিৰে বৈ যোৱা বৰ্তমান ৰোহিন নৈ। (N. L. Dey: *Geographical Dictionary of Ancient India*, p. 102; B. C. Law *Geography of Early Buddhism*).

বস্তি ভিস। গোৰখপুৰৰ পশ্চিম সীমাৰ লগা-লগি আৰু বেডেন পাওৱেলৰ মত অহুসাৰে কামকপ বাজ্যৰ পশ্চিম সীমা কেতিয়াৰা কেতিয়াৰা গোৰখপুৰ জিলালৈ বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল ॥৩০॥

যোগিনী-তন্ত্ৰত কোলাশুৰ বা কোলানগৰৰ উল্লেখ আছে। ইয়াৰ ভৌগোলিক অৱস্থিতি আৰু কপক আকাৰে কোলাশুৰৰ উৎপত্তিৰ বিয়েয় যি উপাখ্যান আছে তাৰপৰা কোলানগৰ কোলিয়স্কলৰ কোলবগৰবপৰা অভিব যেন লাগে। সংস্কৃতৰ “কোল”শব্দৰ অভিধানিক কলন্দে হৈছে—কোল, কোলা, কোলি, কোলী। কোলাশুৰৰ অৱস্থিতি এইদৰে নিৰ্মাৰ কৰিছে—

তত্ত্বার্থ দাঙিশাত্যে মধ্যদেশস্থ পাৰ্বতি।

জালকৰস্ত পাঞ্চাত্যে পূৰ্ণশীষ্টল পূৰ্বতঃ।

ঐশাচ্ছাং পূৰ্বভাগে চ কামকপং বিভাবয়।

জালকৰস্ত বাঘব্যে কোলাশুৰং তথোভবে ॥

(মোমীনীতন্ত্ৰ ১১১১ ৩)

—মধ্যদেশের ঈশান (উত্তর-পূর্ব) কোণত কামকপ; বায়ু (উত্তর-পশ্চিম) কোণত জালকৰ (পঞ্চাব); উত্তর কোণত কোলাপুর। [৩১]।

যোগিনীতত্ত্ব কোলানগৰ আৰু কোলানুৰ :

কোলানগৰৰ উৎপত্তিৰ বিষয়ে যোগিনীতত্ত্বত এইদিবে আছে। এসময়ত ব্ৰহ্মাণ্ডপত বিষ্ণুৰ পাপ উপজিল। সেই পাপ ক্ষয় কৰিবলৈ বিষ্ণুৰে হিমালয় পৰ্বতৰ ওচৰলৈ গৈ মহাকালীৰ মহাবিশ্বামন্ত্ৰ জপ কৰিবলৈ ধৰিলৈ। দহ হেজাৰ বছৰ মন্ত্ৰ জপ কৰাৰ পিছত মহেষৰী সম্মত হ'ল। দেবী সম্মত হোৱা মাত্ৰকতে বিষ্ণুৰ হৃদয়ৰপৰা কোলা নামে অস্মৰ এটি বাহিৰ খুলাই আহিল। সেই অস্মৰে অক্ষা, বিষ্ণু, ইন্দ্ৰ আদি সকলো দেবতাকে পৰাজয় কৰি দেবধাম অধিকাৰ কৰিলৈ। তেতিয়া সকলো দেবতাই গৈ কালীৰৈক তৃতি কৰি বক্ষা কৰিবলৈ প্ৰাৰ্থনা জনালৈ। কালীৰে কুমাৰী-কপ ধাৰণ কৰি কোলানগৰলৈ গ'ল। কুমাৰী-কপ দেবীয়ে কোলাৰজাক ক'লৈ—“মই মাটিৰা ছোৱালী, বৰ ভোক লাগিছে, খাৰলৈ দিয়ো।” কোলাৰজাই—কুমাৰীক অস্তঃপূৰ্বলৈ লৈ গৈ বিবিধ খোৱা বস্ত যোগালৈ। বজাই খোৱা বস্ত দিয়ে হে দিয়ে কুমাৰীৰ ভোক নপলায়। কুমাৰীয়ে তংক্ষণাত্ম থাই অস্ত কৰি কয়—“আকো দিয়ো।” তেতিয়া বজাই বিবৃতি হৈ ক'লৈ—“কুমাৰী, তোমাৰ যেনেকৈ তৃষ্ণি হয়, তাকেই কৰো।” তেতিয়া কুমাৰীয়ে বজাৰ হাতৌ, ঝোৱা, বথ, সৈত্যসামন্ত, ঘৰং বক্ষা, বাজকোৱৰ, বস্তু-বান্ধৰ আটাইকে গিলি পেলালৈ। তাৰ পিছত দেৱীৰ অস্তৰ্কান হ'ল (যোঃ তঃ ১১৭১-২২)।

এই আখ্যান এটি কৃপক মাধোন। এই আখ্যানৰ ব্ৰহ্মাণ্ডপ্রাণ ধ্যানী বিষ্ণু হৈছে শ্বয়ং বৃক্ষদেৱা যোগিনীতত্ত্বত কামকপৰ ধ্যানী জন্মাদিন ঘূৰ্তিক বৃক্ষস্থকপ বুলি কোৱা হৈছে—জন্মাদিনক দেৱেশং কলো বৌক্ষৰপিণ্য় (যোঃ তঃ ২১৫২২১)। ধ্যানী বৃক্ষ-বিষ্ণুৰ শৰীৰৰপৰা কোলা নামে বৌক্ষ-অস্মৰৰ উত্তৰ হ'ল। ভাগৰত-পুৰাণত বৃক্ষদেৱক বিষ্ণুৰ অৱতাৰ বুলি শীৰ্কাৰ কৰি তেওঁৰ উপাসকসকলক সুবৰ্দ্ধৰী বুলি কোৱা হৈছে। সুবৰ্দ্ধৰী বা অস্মৰসকলৰ বিমোহনৰ বাবে বিষ্ণুৰ বৃক্ষ অৱতাৰ হয়—

ততঃ কলো সম্প্ৰতি সমোহায় সুবৰ্দ্ধৰীম্।

বৃক্ষো নামাঞ্জনস্ততঃ কীকৃষ্টৈ ভবিষ্যতি ॥ (ভাগৰত ৩।১৪)

—এই বৌক্ষসকলে অক্ষা, বিষ্ণু, ইন্দ্ৰাদিক পদচূত কৰিলৈ—তেওঁলোকৰ পূজা-পাটল বক্ষ হ'ল। তেতিয়া মহাদেৱীয়ে তেওঁলোকক প্রাস কৰিলৈ অৰ্থাৎ যোগিনীতত্ত্বমতে তেওঁলোক শাক্ত মতাবলম্বী হ'ল।

এই উপাখ্যানৰ মৰ্মকথা হিছাপে যি নৈতিক শিক্ষাৰ আদেশ আছে সেইটা মন কৰিয় লগীয়া—“ব্ৰহ্মাণ্ডপৰ আলন নাই। বাযুগৰ বচন বজাৰ নিচিনা। সেই কাৰণে বাযুগ বিদ্বানেই হওক বা বিঢ়াহীনেই হওক, তেওঁ সৰ্বদায় পূজনীয়।” এটি নীতিবচন বৌক্ষসকলৰ বাযুগৰ গ্ৰতি অভিজিৰ প্ৰতিবাদ মাথাপান।

কলিতা জাতির ইতিহাস

Pag-Sam-Jon-Zang (পাগ-চাম-জোন-জং) নামক তিব্বতী ভাষাত বটিত, বৌদ্ধ-ইতিহাসিত কোলিয়মসকলক প্রচণ্ড জ্ঞাতি বুলি নির্দেশ করা হৈছে বুলি ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে। এই উপাখ্যানৰ-পৰা তেওঁলোকৰ প্রচণ্ডতারেই পৰিচয় পোষা যায় ॥৩২॥

যোগিনীতত্ত্ব পুবণি অসম বাঙ্গাত বটিত হোৱা গ্ৰহ। ইয়াত অসমৰ লগত সম্বন্ধ নথকা কোনো জাতিৰ বিষয় আখ্যান নাই। ইয়াত নৰকামূৰ্তি, কোচ (কুবাচ), সৌমাৰ (অংহাম), ঘৰন (মুচলমান), পুৱ (ভূট্টায়া) আদি কামৰূপত বাঙ্গাত কৰা জাতিবোৰবলৈ অৱলোকিক উৎপত্তিৰ কাহিনী আছে। এইবোৰব লগত হঠাত কোলামূৰ্তিৰ অৱতাৰণাৰপৰা প্ৰত্যয় হয়, এই উপাখ্যানে জলপাইগুৰি, বঙ্গপুৰ, কোচবিহাৰ আদি পশ্চিমৰ ঠাইত কলিতাসকলৰ আধিপত্যক লক্ষ্য কৰিছে ॥৩৩॥

মঞ্চুশীমূলকঘৰ কামকপৰ কলবৎৰ নৃপতিৎঃ

যোগিনীতত্ত্বৰ কোল-নৃপতিৰ কথা আন গ্ৰহপৰাণ সমৰ্থিত হয়। ‘মঞ্চুশীমূলকঘৰ’ এখনি সংস্কৃত ভাষাত পুৰাণৰ বৌতিৰে লিখা বৌদ্ধ ঐতিহাসিক গ্ৰহ। ইয়াত বুকদেৱৰ জন্মপৰা শ্ৰীঃ ৭৫০ শতাব্দীলৈ ভাৰতৰ নানা প্ৰদেশৰ প্ৰিসিৰ বাঙ্গবৎশ্ৰেণৰ প্ৰামাণিক ঐতিহাসিক তথ্য লিপিবদ্ধ হৈছে। আয় ১০৬০ শ্ৰীঃ শকত এই গ্ৰহৰ তিব্বতী অনুবৰ্দ্ধ হয়। প্ৰিসিৰ ঐতিহাসিক পশ্চিত ৮ড়ষ্টৰ কলিপ্ৰসাদ অয়সৱালে শ্ৰীঃ ১৯৩৪ চনত ইংৰাজী চৌকাৰে সৈতে (*An Imperial History of India* নাম দি) প্ৰথম ছাপায়। গ্ৰহখন একেখনি সঁচিপতীয়া পুৰুষিবপৰা ছপোৱাত তাত বহুত পাঠাশুলি আছে বুলি তেওঁ কৈছে। তেওঁ তিব্বতী অহুবাদৰ সহায়ৰে পাৰ্যমানে পাঠ শুন্দ কৰিছে।

এই গ্ৰহত কামকপৰ কল-নামক (কলাখ্য) মৃপকুলৰ উল্লেখ আছে—

কামকপকলাখ্য। হি হিমাদেং বুক্ষিমাৰ্ত্তিতঃ।

বহুবো মৃপতয়ো প্ৰোক্ত উদ্দেশজীব্স সৰ্বদা ॥৬৩৮॥

—হিমালয়ৰ উপত্যকাৰ (কুলি) আশ্রয় কৰি থকা কামকপৰ কল-উদ্বাধিধাৰী বহুত মৃপতিৰ উল্লেখ আছে। সাগৰ-সঙ্গমতো বহুত বজাৰ উল্লেখ আছে।

কামকপৰ তাৎস্থিক ধৰ্মৰ বিশেষজ্ঞ লক্ষ্য কৰি কোৱা হৈছে—

সিধ্যতে চ তদা (তথা) তাৰা যক্ষবাট চৈব মহাবলঃ।

হৰিকেলে কৰ্মৰঙ্গে চ কামকপে কলশাহয়ে ॥৯০০॥

—হৰিকেল, কৰ্মৰঙ্গ, কামকপ-আৰু কলশ নামক দেশত তাৰামন্ত্ৰ আৰু যক্ষবাট মন্ত্ৰ সিদ্ধ হয়।

‘মঞ্চুশীমূলকঘৰ’ মহাযানী বৌদ্ধগ্ৰহ। মহাযানীসকলে তত্ত্ব-মন্ত্ৰৰ বহুল চৰ্চা কৰিছিল।

যোগিনী-তত্ত্ব কোলবজা আৰু ‘মঞ্চুশীমূলকঘৰ’ৰ কলাখ্য নৃপতি একে হ'ব পায়। অন্ততঃ দুয়োৱে থিতি হিমালয়ৰ কাষত ॥৩৪॥

কলিতা জাতির ইতিহাস

মার্কণ্ডেয়-পুরাণের কুলট, কুলা-কণীয়া আৰু এ-চেনীয়া জাতিৰ অৱস্থিতি :

—অসমীয়া কলিতাৰ ঐতিহাস এ-চেনীয়া আৰু কুলা-কণীয়া জাতিৰ লগত কলিতাদেশৰ উল্লেখ আছে (ছেদ ৩)। মার্কণ্ডেয় পুৰাণে এই ঐতিহ সমৰ্থ কৰে। তাতো একপাদ (এ-চেনীয়া) আৰু শূর্পকৰ্ণ (কুলা-কণীয়া) জাতিৰ লগব কুলট (কলিতা) জাতিৰ উল্লেখ আছে:—

শূর্পকৰ্ণে ব্যাঘমুখো মূর্দ্ববঃ কৰ্বটাশনঃ ॥১১

প্রাগ্-জ্যোতিষঃ সঙ্গীহিত্যাঃ সামুদ্রাঃ পুরুষাদকাঃ।

১. বৰ্দ্ধমানাঃ কোসলাশ মুখে কৃষ্ণস্য সংহিতাঃ ॥

মার্কণ্ডেয় ৫৫১১-১৩

—শূর্পকৰ্ণ, প্রাগজ্যোতিষ, বৰ্দ্ধমান, কোসল আদি দেশ পূৰ্বদিশত আছে।

দুর্দাশ গণাচৈব কুলটা বনবন্ধুকাঃ ॥

...

একপাদাঃ খশা ধোষাঃ ষ্টৰ্গভৌম্যা নবঢকাঃ ॥

...

পূর্বৰ্বতবন্ত কৃষ্ণস্য পাদমেতে সমাপ্তিঃ ॥ ৫৫৪৮-৫৯

—কুলট, একপাদ, খশ (নেপালী) আদি জাতিৰ মাঝুহ উত্তৰ-পূব দিশত থাকে। [৩৫]

কালিকাপুৰাণৰ শুষ্ঠ-ক্ষত্রিয় :

কালিকাপুৰাণত পুৰণি কামৰূপ জিলাৰ অস্তৰ্গত (রৱ্বমান বঙ্গদেশৰ ভিতৰৰা) জলপাইগুৰি জিলাত শুষ্ঠ-ক্ষত্রিয় জাতি এটি আছিল বুলি উল্লেখ আছে। তেওঁলোকে হেনো জামদগ্ন্যৰ (পৰশুৰাম)ৰ ভয়ত তাঙ্গ-গোপন কৰি মনে মনে জলেখৰ শিবৰ পূজা চলাইছিল—

জামদগ্ন্যাস্তীতাঃ ক্ষত্রিয়া পূৰ্বমেব যে ।

়েছেছদাহ্যাপাদায় জলীশং শৰণং গতাঃ ॥

তে হেছেবচাঃ সততমার্য্যবাচক্ষ সৰ্বদা ।

জলীশং সেবমানাস্তে গোপায়স্তি চ তং হৰ্ম ॥

কালিকাপুৰাণ ৭১৩০—৩১ ।

—“পূৰ্বৰ্ব ক্ষত্রিয় কিছুমানে পৰশুৰামৰ ভয়ত হেছতেশ লৈ জলীশ শিবত শৰণ লৈছে। তেওঁলোকে সদায় হেছে ভাষ্ট কথা কৈ নিজৰ আৰ্য্যভাষ্যা গোপন কৰে। জলীশ শিবকো তেওঁলোকে লুকাই বাধে। [৩৬]

হানবাচক—ত(ট) প্রত্যয় :

আৰ্য সংস্কৃত ভাষাত স্বার্থে অৰ্থৰ শব্দৰ অৰ্থৰ সাল-সলনি নকবাকৈ ক-প্ৰত্যয়ৰ বহুল ব্যবহাৰ হয়। যেনে, বাল, বালক; তাৰা, তাৰকা; লতা, লতিকা ইত্যাদি। এই ক-প্ৰত্যয় সকলো শ্ৰেণীৰ শব্দৰ পিছতেই ব্যবহৃত হয়। পুৰাণ, জাতক আদি গ্ৰন্থতো হানবাচক শব্দৰ শেষত এই ক-প্ৰত্যয় ব্যবহাৰ হোৱা দেখা যায়। কিন্তু কালক্রমে এই ক-প্ৰত্যয়ৰ ঠাই অনাৰ্য অঙ্গিক ভাষাৰ ত(ট) প্রত্যয়ে অধিকাৰ কৰিব ধৰিলৈ। অঙ্গিক ভাষাত ত(ট) স্বার্থিক প্রত্যয় নহয়। হানবাচক শব্দৰ পিছতহে ইয়াৰ ব্যবহাৰ হয়। উভৰ ভাৰতৰ অসম, বঙ্গ, বিহাৰ আদি দেশত অঙ্গিক ভাষাৰ প্ৰভাৱ বৰ বেছি। সেই কাৰণে বহুল হানবাচক শব্দৰ পিছত ত-প্ৰত্যয় দেখা যায়। পুৰাণ আদি গ্ৰন্থতো এই ত-প্ৰত্যয় দেখা যায়। একে শব্দৰ পিছতে ঠাই অনুসাৰে 'ক' বা 'ত' দেখা যায়; যেনে, কোলুক, কোলুত, কুলুক, কুলুত—একেখন ঠাইবে নাম,—বৰ্তমান পঞ্জাৰ কুলু জিলাৰ পুৰণি নাম। সেইদৰে, কোলিক, কুলিক, কোলিত—মোগলনাৰ জনহনান। নালগ্রাম, নালন(ত) গ্রাম।

বৰ্তমান কালতো ত-প্ৰত্যয়ৰ বহুল ব্যবহাৰ আছে, যেনে, কামতা, চামতা, বকতা, চাপটগ্রাম, দিপ্তা (অসমৰ গাঁওৰ নাম)। ভাবতা, শকটা (বঙ্গদেশৰ বঙ্গৰা জিলাৰ গাঁওৰ নাম)।

এই নিয়ম সামুঝেৰে কোলনগৰ=কোলতা; কোলি বা কোলিকনগৰ=কোলিতা; কুলনগৰ=কুলট।

পুৰাণ, জাতিক আদি গ্ৰন্থত জনপদ আৰু জাতিৰ নাম অনেক সময়ত অভিজ্ঞ। যেনে, কামকপ=কামকপদেশ আৰু কামকপী মাঝুহ; বঙ্গ=বঙ্গদেশ আৰু বঙ্গলী মাঝুহ। সেইদৰে কুলট=বুলচদেশ আৰু কুলতা মাঝুহ।

সংস্কৃত শব্দৰ প্ৰথম স্বৰবৰ্ণ-ও-, কেতিয়াৰা কেতিয়াৰা উ-, হয়, যেনে কোলুত, কুলুত; কোলিক, কুলিক। সংস্কৃত কোল=বঙ্গলা কুল।

সেইদৰে সংস্কৃত শব্দৰ প্ৰথম স্বৰবৰ্ণ-উ-, ও-, অসমীয়া বঙ্গলী আৰু বিহাৰী ভাষাত অ-, হয় যেনে, সং কোৰ=অং কৰ। সং চুলক=অং চুল;

সং গোৰক্ষ=অং গৰুৰীয়া। এইবোৰ বিবৰণৰ বিশেষ আলোচনাৰ বাবে চোৰ্হাৰ B. Kakati : Assamese, Its Formation and Development, §§ 86, 216. স্বৰবৰ্ণৰ সাল-সলনিৰ নিয়ম অনুসাৰে কোলতা, কুলতা, কলতা একে শব্দবেই কৰ্পাসৰ মাথোন।

সেইদৰে কোল, কুল, কল একে শব্দবেই কৰ্পাসৰ ॥৩৭॥

খেন জাতি :

ওপৰত উল্লেখ কৰা (ছেদ ৩) অসমীয়া কিম্বদন্তীত আছে যে কসিটাৰাজ্য এখন এভিয়াং

আছে আৰু এদিন কলিতা বজা ওলাই সমস্ত কামৰূপ বাজাতেই বাজিৰ কৰিব। বুকানন-হেমিটন-নামক ইংৰাজ প্ৰকল্পে পঞ্জিতে কয় যে খেন-বংশী নীলামৰ বজাৰ বিষয়ে এনেকুৱা জনপ্ৰোবাদ আছে (District Gazetteer, Rangpur, 1911, p. 23) কিন্তু যোগিনীতত্ত্বমতে কোচবাজবংশ প্ৰতিষ্ঠাতা বেণুসিংহৰ বিষয়ে এই জনথোৰ থাটে :—

তেহপি সৰৰে বেণুসিংহে যোগমাণিত্য বিহুলে ।

তিঠিষ্ঠি ব্যক্তবণে পদমাৰূপমাথিকে ॥

যদা যদা ব্ৰহ্মশাপঃ কামাখ্যায়ঃ ভবেৎ পুনঃ ।

তদা তদাবৃতীর্ণোহসৌ স্ফুট কামসু পালকঃ ।

তদা তহুশজঃ সৰৰে ভবেয়ঃ কামপালকাঃ ॥

যোঃ তঃ ১১৩১৭,২৩

কিন্তু নীলামৰ বজাৰ শেহ অবস্থাৰ যি ঐতিহাসিক বৰ্ণনা আছে, এই কিছদন্তী তেওঁতহে বিশেষকৈ থাটে : যেন লাগে :— নীলধৰ, চক্ৰধৰ আৰু নীলামৰ তিনিজন খেন-বংশৰ বজা :— গ্ৰীষ্মীয় পোকৰ শতিকাৰ মাজভাগত কোচবিহাৰৰ কামতানগৰত খেন-বংশী নীলধৰজে বাজাৰ পাতে। এবাদ আছে নীলধৰ, সৰুতে এজন আশাৰণৰ গৰিমাৰী আছিল। আশাৰণে তেওঁৰ বিষয় ভবিষ্যদ্বাণী কৱিছিল যে তেওঁ এদিন বজা হ'ব। ব্ৰাহ্মণৰ সহায়ত নীলধৰজে পালবংশী বজাৰক খেদি নিজে কামতাৰ বজা হ'ল আৰু ব্ৰাহ্মণক মন্ত্ৰী পাতিলে আৰু যিথিলাৰপৰা ভাল ব্ৰাহ্মণ কামতালৈ আনিলে। তেওঁৰ পিছত চক্ৰধৰজ আৰু চক্ৰধৰ প্ৰিষ্ঠত নীলামৰ বজা হয়। আঃ ১৪৯৮ শকত গৌৰৰ সেনাপতি হচেন শাহে নীলামৰৰ বজাৰ আক্ৰমণ কৰে আৰু কৌশলেৰে নীলামৰক লোহাৰ প্ৰিজৰাত ভৰাই গৌৰলৈ নিয়াৰৰ হুকুম দিলে। বাটত যাওঁতে কেনেবৰাকৈ নীলামৰ প্ৰিজৰাপৰা ওলাই ক'বৰালৈ পলাল। তেওঁৰ বিষয় আৰু ইতিহাসে কোনো কথা ছুণিলে। তেওঁ পলাইছেহে মৰা নাই—এই বিশ্বাসৰণৰা তেওঁ আৰুকৈ আছি এদিন বাজপাটিত বহিৰ বুলি লৌকিক আশা। এটি কালৰ সৌতত বাগৰি আহা স্বাভাৱিক। যোগিনীতত্ত্ব ঘোল শতাব্দী বা তাৰ পিছৰ গুৰুত আৰু তাত কোচবংশী বজাৰ প্ৰভাৱ পৰিষে। তেওঁলোকৰ মনঃভূষিত বাবে ঘূঁগে ঘূঁগে তেওঁলোকৰ পূৰ্বপূৰ্বৰ আৰ্দ্ধিব হোৱাৰ কথা আৰোপ কৰা হয়।

বুঝীত নীলধৰজ আদি কামতাৰ বজা তিনিজনক খেন-বংশী বুলি কোৱা হয়। ‘খেন’ এটি আচহৰা শব্দ। বুঝীত শব্দটোৰ অৰ্থ দিয়া হোৱা নাই। ‘খেন’ অনাৰ্য্য অঙ্গিক ভাষাৰ শব্দ, ইয়াৰ অৰ্থ ‘শিশু’ ‘ছ’লি’ আৰু “খেন-ৱেই” মানে ‘মাউৰা শিশু’ নীলধৰজৰ সৰুতে নিৰ্ঠকৱা অৱস্থাক লক্ষ্য কৰি তেওঁক হয়তো খেন-ৱেই বোলা হৈছিল। লৌকিক ভাষাত খেন-ৱেই=খেন-ৰায়=খেন-বজা হ'ব পাৰে। আহোম বুঝীতো বৰঞ্জসিংহক ল'বা-বজা বোলা হয়।

খেন-বজ্জীব নাম বা বংশ অশুসাবে জন্মাতি হোৱা খেন-জাতিব মাঝুহ এতিয়াও বঙ্গপুর জিলাত আছে। ১৯১১ খ্রীং শক ব গণনা অভিসাবে তেওঁলোকব সংখ্যা আছিল ১২০০০। তেওঁলোক বিস্তৃত হিন্দু আক বঙ্গদেশৰ নবশাখ শ্ৰেণীৰ বামুণে তেওঁলোকব ক্ৰিয়া-কৰ্ম কৰে। তেওঁলোকব প্ৰধান ব্যৱসায় কুৰি। প্ৰজ্ঞসকলৰ মতে তেওঁলোকেই অসমৰ কলিতা॥৩৮॥ (H. N. Choudhury : *The Cooch-Bihar State, 1903*, p. 128 ; Risley ; *Tribes and Castes of Bengal*, Vol. I, p. 489.

কোলিয় জাতি :

অথোধা আক যুক্তপ্ৰদেশত কোলিয় বুলি জাতিব মাঝুহ আছে। তেওঁলোকব প্ৰধান ব্যৱসায় কথকতা (পৌৰাণিক আখ্যান আদি ব্যাখ্যা কৰা), গান-বাজনা শিকোৱা আক ছিটৰ কাপোৰত ফুলৰ চাৰ মৰা আদি কাৰ্য। তেওঁলোকব ভাচাৰ-ব্যৱহাৰ বামুণৰ দৰে। তেওঁলোকে যি ব্যৱসায় কৰে, সেই ব্যৱসায় সেই দেশৰ বামুণ, কামুহ আদিয়েও কৰে। তেওঁলোকক কৌলিক (tribal) জাতি বুলি ধৰি লোৱা হয়। তেওঁলোকব আতি-গুৰি নজনৰ বাবে তেওঁলোক কোলিয়-ক্ষত্ৰিয়ৰ এটি ঠাল হয় মে নহয় সঠিককৈ ক'ব নোৱাৰিব। নামৰ সাদৃশ্যৰপৰা কোলিয়-ক্ষত্ৰিয় হলেও হ'ব পাৰে॥৩৯॥ (*The Tribes & Castes of North Western Provinces & Oudh*, 4 Vols., 1896 : Vols. II, p. 222 ; Vol. III, pp. 172-174, by W. Crooke.)

বৰ-কলিতা আক সৰু-কলিতা :

কলিতাসকলৰ ভিতৰত বৰ-কলিতা আক সৰু-কলিতা বুলি দুটি শ্ৰেণী বিভাগ আছে। “বৰ-কলিতাৰ আন এটি নাম সজ-কলিতা।” কথা শুক-চৰিত পুঁথিত ভৰ্বনন্দ ঠাকুৰ আতাৰ বিয়াৰ কথাত এইদৰে আছে—“সজ-কলিতা চাই আটোলৈ এটি কথা বিবাহ কৰাই আলিলৈ। বৰ-কলিতা—জি ঘৰৰ আশ্রিত আছে, তাৰে দুইহৃষি আছে।” সজ শব্দ সংস্কৃত ‘সহজ’ শব্দৰ অসমীয়া কপাস্তৰ। সহজ=স্বাভাৱিক, বংশগত। ‘সজ’ কলিতা মানে কলিতাকুলত জন্ম-হোৱা মাঝুহ। সৰু-কলিতা=কলিতাসকলৰ লগত অহা বা কলিতাদেশৰ মাঝুহ।

জাতক, পুৰাগ অদিয়ৰপৰা জনা যায় আগৰ দিনত কোনো এটি প্ৰেল জাতিব নাম অভিসাবে কোনো এখন ঠাইৰ নাম হয়। তাত যে আন জাতৰ মাঝুহ নেৰ্থকি ছিল এনে নহয়। শাক্যদেশত শাক-ক্ষত্ৰিয়সকলৰ বাজকীয় প্ৰাধান্য থাকিলেও তাত ব্ৰাহ্মণ, বৈশ্য, শুদ্ৰ মাঝুহো আছিল। সেইদৰে কলিতাৰাজ্যতো হৰেক শ্ৰেণীৰ মাঝুহ আছিল। আগৰ দিনত পশ্চিমৰপৰা অহা মাঝুহ মাত্ৰককেই অসমত কলিতা বুলিলৈ, যেনেকে আজি-কালিৰ দিনত পশ্চিমৰপৰা অহা সকলো বিদেশীকেই বপনালৈ দোলা হয়। তাৰ ভিতৰত যিবোৰ প্ৰকৃত কলিতা, সেইবিলাক বৰ-কলিতা, আন সকলো সৰু-

কলিতা। মার্টিন চাহাবৰ বুংঝীত শঙ্কবদের আৰু মাধবদেৱকে। কলিতা বুলি নিৰ্দেশ কৰা হৈছে।
মার্টিন চাহাবে যে কায়ল বুলি জাতি, এটিৰ কথা নেজামিছিল তেনে নহয়। বৰং কলিতাই কেনেকৈ
অলগ লিখা-পঢ়া শিকি কায়ল বুলি-কম—এইটো উল্লেখ কৰি তেওঁ ইতিকিং কৰিছে ॥৪০॥

চতুর্থ অধ্যায়

সমালোচনা আৰু সামৰণি

কলিতাজাতিৰ ইতিহস্তৰ বিষয়ে ওপৰত যিবোৰ প্ৰমাণবস্তৰ অবতাৰণা কৰা হৈছে, সেইবোৰ
পৰম্পৰৰ অবিসম্ভাবী—এটি মূলৰ কথা আৰু এটিয়ে সমৰ্থন কৰে। ঐতিহাৰ কথা বুংঝীয়ে আৰু বুংঝীৰ
কথা ঐতিহা, জনক্ষতি আদিয়ে প্ৰমাণ কৰে। সুলতঃ পুনৰালোচনা কৰি চালে পোৱা যায় যে কলিতা
নামে জাতি এটিয়ে ভাৰতৰ মধ্যদেশৰ পৰা পূৰ্ব, পশ্চিম, উত্তৰ, দক্ষিণ ফালে পৰিবাতা কৰে।
আওঁচৰীয়া ঠাইত আশ্রয় গ্ৰহণ কৰাৰে কাৰণে আম জাতিৰ লগত মাৰ্বল নংগে তেওঁলোকে নিজৰ নামেৰে
অস্তিত্ব বাখি আছে। অসমৰ ফালে যিটো শাখা-দাল খায়, তেওঁলোক অতি প্ৰিল আৰু বিশিষ্ট
আছিল, সেই কাৰণে আগৰ দিবৰ অসমবাসীবিলাকু কলিতা আৰু আন জাতি বুলি ভাগ কৰা
হৈছিল। তেওঁলোকে পৌৰোহিত, বাজ্য পতা আদি কাম কৰাৰে উল্লেখ আছে। এটি শাখাই
গৈ পূৰ্ব-অসমৰ সদিয়া সীমান্ত অঞ্চলত বাজ্য পাতি আছিল, সেই বাজ্য লোপ হয় আহোমৰজা
বাজেৰবিসিহৰ দিনত (খঃ ১৭৫১—১৭৬২)। কলিতাৰ বাজ্য আগেয়ে হিমালয়ৰ উপত্যকাৰ বা
অসমৰ সমূহমিত আছিল বুলি ‘মঙ্গলীমুকৰঞ্জল’ আছে। অসমৰ আদিয় জাতিবোৰৰ অস্তুখানৰ
হেচাত বা আন কোনো প্ৰিল জাতিৰ প্ৰতিবন্ধিতাত তেওঁলোকৰ বাজ্য সদিয়া সীমান্তভূমি লৈ ছুকি
গৈছিল সদিয়াৰ পালবংশীসকলৰ বাজ্যত লোপ হয় ছুটীয়াৰ আক্ৰমণত ॥৪১॥ (ছেদ ৮)

এই প্ৰকৰৰ ৮ ছেদত উল্লেখ কৰা পালবংশী ৰাজাসকল উজনীৰ পৰা ভাট্টী অঞ্চলৰ ফালে বাজ্য
বিস্তাৰ কৰাৰ উল্লেখ আছে। পালবংশীসকলৰ বিষয়ে মন কৰিব লজীয়া কথা এইকেইটা—
(১) সেইবংশ প্ৰতিষ্ঠাতা ব্ৰহ্মপাল প্ৰজাসকলৰ দ্বাৰা বজা নিৰ্বাচিত হৈছিল—“ধৰ্মীতি প্ৰবিচিষ্ট্য
তৎপুতুয়ো ভূতাৰবক্ষাক্ষম”। সাগৰক্ষাং পৰিচক্ৰিৰে নৰপতিং শ্ৰীব্ৰহ্মপালং হি যং (ব্ৰহ্মপালৰ
তাৰ্ত্তিশাসন, পোক ১-১০)। ব্ৰহ্মপালৰ বাজ্য কাল ১০ম শতাব্দীৰ শেষ ভাগ। ৮ম শতাব্দীত
গৌৰৰ বৌদ্ধ পালবংশৰ প্ৰতিষ্ঠাতা গোপাল বজাকো প্ৰজাসকলে নিৰ্বাচন কৰিছিল। বজা-নিৰ্বাচনৰ
প্ৰথমৰ বিষয়ে চোৱা (ছেদ ১৯)। ব্ৰোক্সংবোৰৰ ভিতৰত নিৰ্বাচন প্ৰথা এটি এৰিব দোৱাৰা
নীতি।

(২) এই বংশৰ পুৰন্দৰপালে পৰম্পৰাগৰ বাহুবলৰ দ্বাৰা পৰাভূত বাজুৰ্ব অৰ্থাৎ বৰ্তমান পৰম্পৰামূলক ওচৰত থকা কোনো বজাৰ কল্যাণ চৰ্ল্লভাক বিয়া কৰাইছিল (ছেদ ৮)। ভৱিষ্যাল আৰু তেওঁৰ পূৰ্বপুৰুষসকলে “মেছ” শালস্তুয়সকলৰ বাজুৰ্ব সময়ত তিনি শ বছৰ কাল পূৰ্ব দিশতেই ‘কোণ-ঠেস’ হৈ আছিল। শালস্তুয়সকলৰ পতনৰ পিছত তেওঁ সেই অঞ্চল এৰি আছে। বড়পালৰ শাসনত বাজধানীৰ নাম আছে হৰ্জুয়া বুলি। এই হৰ্জুয়া বৰ্তমান নগাঁও জিলাত—হৰ্জুয়াখ্যে বৰগিবো ইত্যাদি (কালিকা-পুৰাণ, ৭৯।১৪৭)। ধৰ্মপালৰ শাসনত উল্লিখিত ‘কামৰূপনগৰো’ নগাঁও জিলাৰ কামপুৰ বুলি ভাৰিবৰ কাৰণ আছে। বড়পালৰ শাসনৰ দ্বাৰা প্ৰদত্ত ভূমি “কলঙ্গাবিয়াস্তঃপাতী” বুলি উল্লেখ আছে। কলঙ্গ বিষয় নগাঁওৰ কলং নদীৰ ওচৰত থকা ঠাইৰ নাম।

(৩) ইজুপালৰ প্ৰথম শাসনত ‘তথাগত’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ আছে—উত্তৰেণ তথাগত-কাৰিতাদিত্য-ভট্টাবকসংক্ষাসনভবিধা ভূমীমি ইত্যাদি। ‘বৌদ্ধশাস্ত্ৰ তথাগত’ বুদ্ধৰ এটি নাম। ইয়াত অবগ্রে এজন মাহুহৰ নাম, যিজনে শাসন নিৰ্মাণ কৰাইছিল। বাম, কৃষ্ণ আদি হিন্দু নামৰ দৰে ‘তথাগতে’ বৌদ্ধসমাজত মাহুহৰ নাম আছিল (যেনে বুজুয়োৰ, বৃক্ষগুপ্ত, তথাগতগুপ্ত)। শাসনৰ তলৰ শাৰীৰতেই ‘পশুপতিকাৰিত’ বুলি দক্ষিণ সীমাৰ নিৰ্মাতা পশুপতি নামৰ মাহুহক নিৰ্দেশ কৰিছে। প্ৰকাশ্যে শ্ৰেষ্ঠতাৰমন্ত হলেও, তেওঁলোকৰ ভিতৰত বৌদ্ধ-মতবাদ চলিব পাৰে। ৮ম শতাব্ৰীৰ গৌৰৰ পালবংশীসকলৰ সহয়ত কলিতা-পশ্চিম কামৰূপলৈ অনাৰ উল্লেখ বুঝিত আছে (ছেদ ২)। উজ্জীৰ সীমান্ত অঞ্চলত কলিতাদেশৰ অবস্থিতি বুঝাইয়ে প্ৰমাণ কৰে। কলিতাসকল যদিহে বৌদ্ধ আছিল, আৰু যদিহে পালবংশীসকলৰ লগত বৈৰাহিক সমষ্ক ঘটিছিল, তেনেহলে পালবংশীসকল হয় বৌদ্ধ-কলিতাৰেই এটি শাখা নাইবা আগেয়ে বৌদ্ধপ্ৰভাৱাত্মিক কোনো এটি জাতি ॥৪২॥

কলিতাসকল কেতিয়া আহি অসমত-সোমায়, বৰ্তমান ঐতিহাসিক উপাদানৰপৰা প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰমাণ কৰা চান। পৰোক্ষভাৱে আৰু যথিক ঘটনাৰ সহায়েৰে সময়ৰ সীমা এটি নিৰ্বাচণ কৰিব পাৰি। কলিতাসকল বৌদ্ধ আছিল এইটো নিশ্চিত। বেড়েন পাওৱেৱেৰ স্পষ্ট উক্তি আছে আৰু বৌদ্ধ নহলে ব্ৰাহ্মণত বাজে আন জাতিয়ে পৌৰোহিত্য কৰাৰ প্ৰথা নাই ॥৪৩॥

চীনা পৰিৱাজক ফা-হিয়ানে থীঃ ৫ম শতিকাৰ আগ ভাগতেই (৩৯৯—৪১৪) ভাৰত-ভ্রমণ শেয় কৰে। তেওঁ বামগ্ৰামৰ অস্থিতিৰ পৰিদৰ্শন কৰিছিল। বামগ্ৰামলৈ গৈছিল। তেওঁ বামগ্ৰামত মাহুহ-হুহ নাই, অস্থিতিৰ বস্তা কৰি এজন মাত্ৰ অৰমণ আছিল। ইয়াৰপৰা দেখা গ'ল ফা-হিয়ানৰ ভ্ৰমণৰ অৰ্থাৎ চৰ্তৰ্থ শতিকাৰ আগতেই বামগ্ৰামৰ কোলিয়সকলে শানত্যাগ আৰম্ভ কৰিছে। ইফালে কুবান-সন্ত্রাট কণিকাৰ দিনত—থীঃ ১ম শতিকাৰত মহাযান বৌদ্ধসপ্রদায় সংগঠিত হয়

আৰু মহাযানামিকলে দেশে-বিদেশে বৃজনদেৱৰ নিৰ্বাণতত্ত্ব প্ৰচাৰ কৰে। পূৰ্ব দিশৰ জাতি, চুমাত্রা, বালি দ্বীপ আৰু দক্ষিণ ভ্ৰাদেশলৈ আহিবৰ পানীৰ বাট আছিল দক্ষিণ-পশ্চিম বজনদেৱৰ তাৎপৰ্যপৰ্যাপ্তা, আৰু উত্তৰ ভ্ৰাদেশলৈ আহিবৰ এটি বাট আছিল অসমৰ ভিতৰেন্দি মণিপুৰৰ মাজেৰে। পশ্চিমসকলৰ অনুমান ছীঁ: দিতীয় শতাব্দীৰপৰা উত্তৰ ভাৰতৰ ওপনিৰেশিকস্কলৰ পৰিযাত্রা আৰম্ভ হয় ॥৪৪॥

এইটো আচাৰিত যে দণ্ডি পুৰুষি কামকল বাজ্যৰ উত্তৰে ভিতৰত, দক্ষিণে সমতল (পূৰ্ববঙ্গ), পশ্চিমে পুগুৰৰ্ধন (উত্তৰ বঙ্গ) আদি ঠাইত-সজ্যাৰাম, বিহাৰ আদি প্ৰতিষ্ঠানৰ সহায়েৰে বৌদ্ধধৰ্ম সংস্থাপিত হৈছিল তথাপি পুৰুষি কামকপত প্ৰকাশে শীকৃতভাৱে বৌদ্ধধৰ্মই প্ৰতিপত্তি লাভ কৰিব পৰা নাছিল। হিউৱেন-চাতৰে অৰ্মণ-কাহিনীত লিখিছে যে— ভগবান বুদ্ধৰ আবিৰ্জনৰ পৰা ৭ম শতকালৈ কামকল বাজ্যত এটি সজ্যাৰামো নিৰ্মিত হোৱা নাই। কিন্তু বৌদ্ধমতাবলম্বী যে নাছিল এনে নহয়। যিবোৰ বৌদ্ধ আছিল তেওঁলোকে বিশুদ্ধ বৌদ্ধমতাবলম্বী আছিল, তেওঁলোকে গোপনে উপাসনা কৰে (বুদ্ধনৰ নাম জপ. কৰে) আৰু এইখনিতেই শেষ। হিউৱেন-চাতৰে উত্তৰবপৰা দেখা যায় বৌদ্ধমত বাজ্যভাৱে পুৰুষি অসমত শীকৃত হোৱা নাছিল, আৰু বজাৰপৰাণ-কোনো-ৰকমৰ আঞ্চল্য-সাহায্য পোৱা নাছিল। সেই বাবে মঠ-মন্দিৰ আদিও নিৰ্মাণ হোৱা নাছিল। কিন্তু গোপনে ব্যক্তিগতভাৱে বৌদ্ধমতী লোক আছিল। এতেকে দেখা গ'ল যে ৭ম শতকাত বৌদ্ধধৰ্ম অসমত সোনাইছে ॥৪৫॥

বেড়েন পাওৱেলে হিন্দু বজাৰ উৎপীড়নত বৌদ্ধ-কলিতাসকলে চাৰিওফালে পৰিযাত্রা কৰিছে বুলি কৈছে। ভাৰতৰ ইতিহাসত তিনিবাৰ বৌদ্ধ উৎপীড়ন হোৱাৰ উল্লেখ আছে। মৌৰ্য্যবংশৰ পিছতেই ব্ৰাহ্মণ সুস্থ বংশৈ উত্তৰ ভাৰতত বাজ্য কৰে (ছীঁ: পূঁ ১৪৫-৭৩)। মৌৰ্য্যকুলৰ শ্ৰেষ্ঠ-বজাৰ বহুব্রহ্মক হত্যা কৰি ব্ৰাহ্মণ-মন্ত্ৰী পুনৰ্মিত বজা হয়। তেওঁ অশ্বেধ যজ্ঞ কৰি, হিন্দুধৰ্মৰ মাহাত্ম্য প্ৰচাৰ কৰি বৌদ্ধ উৎপীড়ন আৰম্ভ কৰে। ‘মঞ্জুশ্চীমূলকঢ়া’ত আছে যে পূৰ্ব দিশৰপৰা কাশ্মীৰৰ ছুৱাৰম্ভলৈ বজা বিস্তাৰ কৰি মৃথী (পুঁজমত্তি) বিহাৰবোৰ ধৰ্ম কৰিব আৰু ভিক্ষুসকলক বিনাশ কৰিব। এয়ে বৌদ্ধ উৎপীড়নৰ সূচনা। তাৰ পিছত ছুগ মিহিৰহুলে (৫০০-৫৪২) কাশ্মীৰ আদি উত্তৰ-পশ্চিম ভাৰতত বৌদ্ধৰ ওপৰত অভ্যাচাৰ কৰে। অসমৰ ওচৰত গৌৰৰ ব্ৰাহ্মণ-বজা শশাঙ্কয়ো (ছীঁ: ৯০—৬০৬) বৌদ্ধ উৎপীড়ন কৰে। শশাঙ্কক বৰ্ণত হকুমাই কলোজৰ হৰ্বৰ্দ্ধন বজা হয় (ছীঁ: ৬০৬—৬৪৭)। হৰ্বৰ্দ্ধনৰ বাজ্যভৱ কালতেই হিউৱেন-চাতৰ-ভাৰতলৈ আছে। কাশ্মীৰৰ বজা মেঘবাহমে ৬ষ্ঠ শতাব্দীত কামকলৰ বাজ-কুৰৰ্বী বিয়া কৰায় (ছেদ ১৩)। এইবোৰ তাৰিখ মিলাই চালে ছীঁ: ২০০—৫০০ শতাব্দীৰ ভিতৰত কলিতাবোৰ কামকলৰ ফালে যাত্রা কৰে বুলি অনুমান কৰিব পাৰি ॥৪৬॥

কলিতা আৰু ক্ষত্ৰিয় সমানার্থক বুলি আগৰ দিনৰপৰাই জনশ্রুতি চলি আহিছে (ছেদ ৬)। কেবল ঐতিহাসিক আলোচনাৰ অভাৱত কলিতা শব্দটোৱে ‘কুল-লুণ’ আদি গন-গঢ়া শব্দৰ লগত সাদৃশ্য দেখাৰৰ চেষ্টা চলি আহিছে। এক হিচাপে কলিতাবোৰ কুল-লুণ হয়—বৌদ্ধমতবপৰ্যাপ্ত

আকেই হিন্দুবৃত্তে অহাত ; কিন্তু কুল-সূন্দর অর্থ ধর্মাস্তুর গ্রহণ নহয়। কুল-সূন্দর দায়িত্ব পুরাণের ক্ষত্রিয় বিনাশী পরশুরামের ঘাবত চপাই দিয়া হৈছে। পুরাণের মতে পরশুরাম ত্রেতা যুগের আগড়োখবৰ অবতার। তেওঁকে জীরিত কালতেই বাম অবতার হয়। বামের হাতত তেওঁকে পুরাজয়ে ঘটিছিল দাপৰ যুগত কুকু-পাণুবৰ বগ-সভাতো তেওঁ উপস্থিত আছিল। ক'তা ! পৃথিবীতো নিক্ষত্রিয় হোৱা নাছিল। পৰশুরামবৰ ক্ষত্রিয় নিয়ুল কুৰাৰ প্ৰতিজ্ঞা শুনিতে এটি পারিবাৰিক ঘটনাৰপৰা উদ্ভৃত—ইও এটি আদিম যুগৰ সভ্যতাৰ পারিবাৰিক vendetta, বৈৰ-পৰস্পৰাৰ উদাহৰণ-মাখোন। পিছৰ কালত পুৰাণের সাম্প্ৰদায়িক প্ৰচাৰৰ ফলত ঐশ্বারকেতত বশিষ্ঠ-বিশ্বামিত্ৰৰ প্ৰতিবন্ধিতাৰ দৰে শৌর্যক্ষেত্ৰতো পৰশুরাম-ক্ষত্রিয়কুল এটি বিৰাট কলনাত পৰিণত হয়। যি কোনো কাৰখে ক্ষত্রিয়ৰ সামাজিক অবনতি ঘটলেই পৰশুরামৰ দোহাই দিয়া হয়। কেৱল পৰশুরামেই নহয়, দুই জনে প্ৰথম ক্ষত্রিয় বজায়ে অন্যায় আচৰণৰ বাবে আন আন ক্ষত্রিয়কুল জাতিচুত কৰাৰ আধ্যাত্ম আছে। হৰিবংশত আছে সমৰ বজাই শক, যবন আদি কিছুমান ক্ষত্রিয়কুলক জাতিচুত কৰিছিল।

শকুঃ যবনকষোজাঃ পাৰদাক্ষ বিশাস্পতে ।

কৌলিশৰ্পাঃ সমহিষ্যা দার্দিক্ষোলাঃ সকেবলাঃ ॥

সৰ্বে তে ক্ষত্রিয়াস্তাত ধৰ্মাস্তেবাং নিৰাকৃতঃ ।

বশিষ্ঠবচনাদ্রজন্ম সগৰেণ মহাযুগা ॥

(হৰিবংশ-১৪।১৮-১৯)

পুৰাণৰ সাম্প্ৰদায়িক প্ৰচাৰৰ ফলত সকলো জাতিচুতি বা জাতি-গোপনৰ দায়িত্ব পৰশুরামৰ গাত দিয়া হয়। ওপৰৰ ৩৬ ছেন্ডত পৰশুরামৰ ভয়ত কুল-সূন্দৰ ক্ষত্রিয়ৰ জলেশ শিৱৰ ওচৰত শৰণ লোৱা ক্ষত্রিয়ৰ উল্লেখ কৰা হৈছে। কাৰ্মকৰ কুল-সূন্দৰ ক্ষত্রিয়ৰ কলনা জলপাইগুৰিৰ গুণ-ক্ষত্রিয়ৰ আধ্যাত্ম পৰা ওলালেও ওলাৰ পাৰে। যি ত্বক পুৰাণৰ পৰশুরাম এটি ব্যাপক কলনা। চাৰিবেদৰ সকলনৰ পৰা আৰস্ত কৰি আধুনিক উপপুৰাণৰ বচনা মেনেকৈ ব্যাপক বেদব্যাসৰ নামৰ লগত সংশ্লিষ্ট, তেনেকৈ জাতিচুতিৰ বা ধৰ্মাস্তুৰ হোৱা জাতি বা নতুনকৈ ক্ষত্রিয় আধ্যাত্ম লব খোজা জাতিও পৰশুরামৰ ভয়ত আঢ়াগোপন কৰা বুলি কৰ। পৰশুরাম এটি সাক্ষেত্ৰিক নামত পৰিণত হৈছে ॥৪৭॥

মাৰ্টিন চাহাবে কলিতা-প্ৰৱেহিতৰ প্ৰসঙ্গত এইটো শৌকাৰ কৰিছে যে কলিতাদেকলৈ কি মতবাদ প্ৰচাৰ কৰিছিল তেওঁ ক'ব নোৱাৰে। শক্ষবেদৰেৰ একশ্ৰবীয়া ধৰ্মৰ প্লাৰবনত জনসাধাৰণৰ মাজত পুৰণি ধৰ্মমতৰ চিন-চাৰ নোহোৱা হৈছে। অসমত দেৱ-দৈৱৰ মঠ-মন্দিৰ কেতবোৰত বাজে সৰ্বসাধাৰণৰ পুৰণি ধৰ্মৰ সকলো নিন মোপ হোৱা যেন হৈছে। সত্ৰীয়া বৈশ্ববৰ্ধমৰ লগত বিশেৰ স্বৰূপ নবথাকেও কলিতা-সকলৰ মাজত এতিয়াও মেধি, মহত্ত আছে আৰু তেওঁলোকৰ শিশু আদিও আছে। তেওঁলোকৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্মমতত দেহতত বা দেহ-বিচাৰৰ বিশেষ প্ৰাধান্য দেখা যায়। এই দেহবিচাৰ বৌদ্ধধৰ্মৰ সহজযোগ্যনৰ লগত সংশ্লিষ্ট যেন লাগে।

হিউন্ডেন-চার্লস অগ্রণী সময়ত বৌদ্ধপত্রবাদী আছিল। কিন্তু বৌদ্ধ মঠ-মন্দির নাছিল। পিছুর কালত যেতিয়া 'তত্ত্ব' মাজেরে বৌদ্ধ আৰু হিন্দু ধৰ্মৰ সময়য় ঘটে তেতিয়া বৌদ্ধ দেৱ-দেৱীৰ নামেৰেও মঠ-মন্দিৰ স্থাপিত হয়। উগ্রতাৰা বৌদ্ধতত্ত্বৰ শক্তি। কামকপত উগ্রতাৰা দেৱালয় আছে। সেইদেৱে হয়গ্ৰীব, কৰ্মনাশা, জনার্দন আদি বৌদ্ধ তৌৰঙ্গান। যোগিনীতত্ত্বত জনার্দনমূর্তক 'কলো' বৌদ্ধবৰ্ষপিণ্ড' (১৩২২১) বুলি উল্লেখ কৰা হৈছে। মুক্তিৰো নিৰ্বাগ (১১১১৩) আৰু নিৰ্বাগ মুক্তি (১২৪৮) বুলি স্বীকাৰ কৰা হৈছে।

পুৰণি অসমৰ ধৰ্মমতত যে বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰাবল প্ৰভাৱ পৰিছিল, সেইটো অষ্টীকাৰ কৰিব নোৱাৰিঃ; কিন্তু কোনটো ধৰ্মমত শ্ৰবণ আছিল উপস্থিত ঐতিহাসিক উপাদানৰপৰা নিৰ্যাকৰণ টান আৰু বৰ্তমান প্ৰবক্ত সেইবোৰ সূক্ষ্ম আলোচনাৰ উপযুক্ত ঠারো নহয়।

বৰ্তমান প্ৰবক্ত প্ৰধানতঃ কলিতাসকলৰ কোলিক অৰূপতা নিৰ্যাকৰণৰ লিখা হৈছে। ৪৮

APPENDIX

1

It is fairly certain that Assam was anciently divided into several, or many small kingdoms and that after the time of Buddha, the western kings adopted the Buddhist faith. As might be expected the western districts are often found united under one ruler, whose sway extended as far westwards as Bihar or even Gorakhpur on the confines of Oudh. These Buddhist princes felt the effect of the Brahmanic struggle for ascendancy and were ultimately overthrown.

It is curious to observe how the traditions represent the oppressed Buddhists as seeking refuge through the hills as far west as Kashmir, and at least at one time, we hear of a prince ruling over Kashmir leading an Army into Assam. There are scattered remnants of these once ruling houses still existing under the name of the Kulta or Kulita caste. A certain number, now Hindus, are in the Assam valley. But two small colonies made their way to south-western Bengal, which has been a refuge ground to several tribes. One is now in the native state of Bonaigarh, the other in the Sambalpur district of the Central Provinces. The name Kulita is supposed by some to mean *kula* (family), *ita* (gone or lost); but these *Skt.* derivations are open to not a little suspicion. (B. H. Baden-Powell, *The Indian Village Community*, 1896, pp. 134, 135, 136 f.n.).

2

The people of Kāmarūpa

They adore and sacrifice to the Devas and have no faith in Buddha ; hence from the time when Buddha appeared in the world even down to the present time there never as yet has been built one *Sanghārama* as a place for the priests to assemble. Such disciples as there are of a pure faith, say their prayers (repeat the name of Buddha) secretly and that all. There are as many as 100 Deva temples and different sectaries to the number of several myriads. (*Huien-Tsang*, by Beal, 1906, Vol. II, p: 196.)

3

To the south-west of the Nalanda Sangharama, eight or nine li, was the town Kou-li-ka (Kolika) in which was an Asoka tope; this was the place of Mudgalaputra's birth and death.

In this passage our pilgrim calls the birth place of Maudgalāyanaputra Kolika (or Kulika), and describes it as being eight or nine li to the south-west of Nalanda..... the *Mahāvastu* calls it *Kolitagrāmaka* and places it half a yojana from Rajagṛīha. In other words the name is Kolika as here..... *Kolita*, a designation of the Maudgalāyanaputra, was probably derived from the name of his native town. (T. Watters : *Yuan Chang's Travels in India*, Vol. II, pp. 171, 172).

4

The Kulta or Kolita are the chief cultivating class of Sambalpur. According to their own tradition they immigrated from the state of Baudh and their ancestors were water carriers in the household of Ramachandra (R. D. Banerji, *History of Orissa*, Vol. I, p. 24).

5

The Cuttack Tributary Mahals were supposed to contain many relics of latter Buddhism. The state of Baudh named after Buddha was supposed to contain still a remnant of real Buddhist population. (H. P. Shastri, *Introduction to Modern Buddhism* by N. N. Vasu, 1911.)

6

Bonai :

Among the Hindus proper the most noteworthy caste is the Kalita or Kulta. They are peculiar to Sambalpur in the Central Provinces, Bonai and Assam and occupy in all three places a very similar position as most respectable and substantial cultivators. The Kalitas of Bonai resemble in appearance those of Assam both having strongly marked Aryan features with hazel or grey eyes, and there appears to be some ethnological connection between the two. The elders of the caste in Bonai, however, assert

that they came originally from Mithila, the modern Tirhoot the days of Rama, and settled in Sambalpur from whence they migrated into Bonai six generations ago. Colonel Dalton in his Ethnology of Bengal states that they form the best cultivators and most substantial people in the state. He found them occupying villages along with aboriginal Gonds and Kandhs but these had nearly all fallen into the position of farm servants to the Kalitas who had extensive fields, well-stocked farm yards and comfortable houses. The pārdah system of excluding their females is unknown to them and infant marriage is not practised. (W. W. Hunter : *The Imperial Gazetteer of India*; 1885 : Vol. III, p. 86).

7

It is difficult to ascertain the number of true Kayosthos that are in this district ; because a numerous tribe called Kolita, who once had great sway here, as they still have in Assam, have in the more civilized parts assumed the title of Kayosthos and conceal their descent from the Kolitas..... There also are many who are called Barondro Kayosthos ; but these are of very dubious origin and many of them cultivate with their own hands. Two of the most respectable families of Zamindars, *Bordhon-kuthi* and *Kanikinya*, are of this kind ; but there is reason to suspect that they are Kolitas, as in the division established by Bôllal Sén there is no mention of such a class.

Indeed this prince (Bhogodotto) is acknowledged to have been the son of an infidel (osur) who was the guardian of the temple of Kamakhya. Whether his father Norok was a Hindu and had penetrated into Kamrup and introduced some degree of improvement; I can not pretend to say ; but as soon as the Koch became noted in tradition or history, we find that they had adopted a priesthood called Kolita or Kolta. These possessed some learning and books in the Bengalese language. They no doubt had some science and continued long to be the only spiritual guides of the Koch and indeed in some places still retain by far the chief authority over that people. In Assam there are several religious instructors (Gurus) of this class who have 10 or 12,000 pupils totally devoted to their service ; and an insult offered to one of them, by the late king of that country hurled him from the throne of his ancestors, on which he never again would have sat, had not the strong arm of the Company been held out in his favour. It is not therefore wonderful that in the account of Assam published in the Second Vol. of the Asiatic Researches, the people of that country are said to be Assamians and Koltanians; the former the temporal lords, the latter the spiritual guides, and then perhaps still more powerful than even now, as at that time the princes were infidels (osur). What tenets the Kolitas, while independent of the Brahmins professed, I have not been able to learn but that they were not orthodox there can be little doubt as in the Yôgini Tantra, the Koch Hajo, the chief of the followers of the Kolitas, is plainly called a Mlechchho or barbarian.

At this time however the nation had in general betaken themselves to the plough and the Kolitas could read the Bengalese language, and that seems to have been in frequent use. The power of the Kolitas received a severe blow by the introduction of the Kamrupi Brahmins by Visu, the grandson of Hajo, who chose them as his guides in religion; and the Kolitas were under the necessity of following the example of their prince, and of receiving instruction upodas from the sacred order. Still however, under the Brahmins, as I have said, they retain much power, and more than one of the princes of Vihar have rejected the Brahmins and chosen to return to the guidance of the ancient priesthood. These persons have now entirely adopted the Hindu worship and customs and are contented with being considered as pure Sudrás.....They endeavour to pass themselves as Kāyosthos and probably all the Barondro Kāyosthos are of this origin.

The Kolitas and most of their followers have taken the part of Krishno, and assume the title of Bhokot or Bhiokto; that is worshippers as being alone those who follow the true God.

In other parts again such as in Assam, Népal and Bhutan, the whole tribe except the Kolitas is called Koch; from the Dorong Raja down to the lowest peasant that rears pigs or fowls.

There are Brahmins called Assamese. They are Baidiks of Kanyakubjo, and one of them told me that they were introduced from that place by Viswo Singho, the Kochi Raja; but that having penetrated into Assam, they no longer intermarried with those who remained in the western parts of Kamrup; as they could not mutually be informed how far each party had preserved its purity. Before their arrival, there were learned men among the Kolitas who were gurus for all the people.

West from Koliyabor, the two most numerous tribes and nearly equal in strength are the Kolitas and Koch. The Kolitas, of whom mention has been made in my account of Ronggopoör, are also a numerous tribe in Assam proper. Those who can read are called Kāyosthos and are the religious guides for most of the others and for many of the Koch. The others follow all manner of trades and occupations.

Two Kolitas Sangkordēv and Madhovdev have persuaded many that the paths which they have discovered are more advantageous. (Montgomery Martin: *The History, Antiquities, Topography, and Statistics of Eastern India*, Vol. III, (Ronggopoör), 1838, pp. 528, 545, 551, 560, 674, 676).

8

Beyond this mountainous region extends the grand field of enquiry and interest, if any credit be due to the opinion universally prevalent here respecting the nations inhabiting those tracts. The country to the eastward of Bhot and the northward of Sadiya, extending on the plain beyond the mountains is said to be possessed by powerful nation called Kolitas or Kultas, who are described as having attained to

high degree of advancement and civilization equal to any of the nations of the East. The power, dominion, and resources of the *Kulta Raja* are stated to exceed by far those of *Assam*, under its most flourishing circumstances, and in former times a communication appears to have been kept up between the estates, now long discontinued. To this nation are attributed the implements of husbandry and domestic life, washed down by the flood of the *Dihong* before mentioned. Of their peculiar habits and religion, nothing is known, though they are considered to be Hindus, a circumstance which from their locality, I think most unlikely, and in all probability arising merely from some fancied analogy of sound, the word *Kolita* being used in Assamese to signify the *Khaet* caste. There is said to be an entrance to this country from upper *Assam* by a natural tunnel under the mountains; but such is obviously fabulous, at least to the assumed extent. All accounts agree in stating, that a colony of Assamese, under two sons of a *Bbra Gohain*, about eight generations back, took refuge in the country of the *Kolitas*, on the banks of the *Sri Lohit*, whence, till within about two hundred years, they at intervals maintained a correspondence with the parent state. They were hospitably received by the *Kulta Raja*, who assigned lands to them for a settlement, and they had naturalised and intermarried with the inhabitants. Since that period, however, no trace either of them or of the *Kultas* had been found until the flood of *Dihong* exhibited marks of their existence, or of that of a nation resembling them in an acquaintance with the useful arts. The plains to the eastward of the *Kulta* country, beyond the *Mishmis*, is well known as the country of the *Lama*, or the *Yam Sinh Raja*, a nation also independent and said to be frequently engaged in hostility with *Kultas*. (*The Geography and Population of Assam*, By Capt. John Bryan Neufville, *Asiatic Researches*, Vol. XVI, 1828, pp. 344-345) records from several sources. In the reign of *Rajeswar*, little more than half a century ago, a sudden and overwhelming flood poured from the *Dihong* inundating the whole country, and sweeping away, with a resistless torrent, whole villages and even districts; such is described to be its violence, that the general features of the country and the course of the river, were materially altered by it. This flood continued for about 15 days during which time various agricultural and household implements, elephant trappings and numerous articles belonging to a race, evidently social and civilized, of pastoral and agricultural habits, were washed down in the stream. (Ibid.: pp. 335-336).

9

Tradition also holds that the *Kolitas* were a powerful people, who ruled a part of the country at the foot of the Himalayan mountains; and this lay beyond the country of the one-legged and the winnow-eared (*Kula-Kaniya*) peoples.....Even now one comes across and old Assamese very occasionally who believes in the existence of such a kingdom, and thinks that some day the *Kalita-raja* will rule over the whole of Kamarupa. It is also believed that in this kingdom the rule is mild, the people

কলিতা জাতির ইতিহাস

are honest and the rulers are like the parents of the people. - (S. C. Goswami : J. A. R. S., Vol. I, No. 8):

10

Khen-Kolit.

There is another tradition to the effect that the Khens are a branch of the Kolitas of Assam. For all that is known, this is a most probable explanation of the origin of this caste. Col. Dalton describes them as a good looking race with "oval faces, well-shaped heads, high-noses, well developed eye-lids and eye-lashes and the light supple frame of the pure Hindu".

"They are of the ordinary Brahmanical type with slight modifications such as might easily arise from maladroit borrowing..... As to their religion, the Khens are orthodox Hindus. Most of them belong to the Sakta sect but Vaishnavas are also found among them..... Their social rank is respectable..... All the Khens are cultivators and traders as well". (Risley : *Tribes and Castes of Bengal*.)

Besides the undefined class of *Vaishnavas*, commonly known as *Bairagis*, there is a priesthood the members of which are called *Adhikaris*. These *Adhikaris* seem to be representatives of the *Kolitas* of Assam (and though themselves Rajavansis, have their disciples among that class). They officiate at the offering of *naibidya* consisting of *atap* rice, plantain and milk to the gods and ancestors. The Brahmins although called in to perform the *pujas* and officiate in marriages &c, find no place in the performances of the *naibid*-giving ceremony. ....

It is alleged that the Khens were originally low caste Hindus and that the influence of Raja Kanteswar over the Brahmins led them to sanctify his caste and raise it to the level of pure Hindus. This seems to be at best an aspersion on these people by some envious neighbour. (*The Cooch Behar State*, by Harendra Narayan Chowdhury, B. L., 1903, Vol. I, pp. 127-128, 140, 489.)

11

Kathak-(Koliya) :

A caste of story tellers, singers and musicians.

In their marriage, birth and death ceremonies they follow the usages of Brahmins. The complete census returns give 378 section names of the usual type. Side by side with Brahmanical terms such as Misr, Dikshit or Bharadwaja, we find numerous others derived from those of well-known tribes, such as—Kayasth, Khatri, *Koliya*, Lodh &c.

Chhipi-(Koliya) :

The caste of calico printers and chintz stampers of whom there are both a Hindu and Muhammadan branch.

According to the census lists which record two hundred and two subdivisions of the Hindu, and twenty one of the Muhammadan branch, their sections follow the rule so common in these occupational castes. Some are of local origin and others imply some real or supposed connection with other tribes. Thus among local terms we find *Kamaiya*, *Mathuriya* &c.....while in the second class come *Agarwal*, *Chauhan*, *Chatri*, *Koliya*, *Rajput*, *Rathaur* &c.....most of which are derived from the names of tribes and sub-castes or septs of *Banyas* and *Rajputs*. (*The Tribes and Castes of the North Western Provinces and Oudh*, by W. Crooke; 4 Vols., 1896; Vol. II, pp. 222-224; Vol. III, pp. 172-174).